

VERSLAGEN & MEDEDELINGEN

Jaargang 135, 2025, Aflevering 1

Inhoud

- 5 **Brief aan de redactie n.a.v. Georges De Schutter,
‘Het materiaal-Willems, de eerste systematische dialectenquête
van de Nederlanden en aangrenzend Duitsland’,
Verlagen & Mededelingen KANTL, 134/2 (2024): 5-34**
Jan Goossens
- 7 **Tussen geschiedenis en verbeelding. Biofictie, een nieuw genre?**
Lut Missinne
- 35 **‘Waarmede hy zoo verre afstaet van de andere dieren’
Gezelle en de ecologie, toen en nu**
Geert Buelens
- 61 **Het West-Vlaams onder de Franse taalpolitiek
De revolutionaire jaren (1798-1799)**
Jan Pekelder
- 79 **Meertaligheid op de werkvloer in het Generatieve AI-tijdperk
Inzichten rond taal en communicatie voor specifieke doeleinden
bij alumni Bedrijfswetenschappen en Economie**
*Jana Declercq, Anouk Bax, Griet Boone, Stephanie Hughes,
Sophie Limbos, Craig Rollo, Lieve Vangehuchten*

Brief aan de redactie n.a.v. Georges De Schutter, ‘Het materiaal-Willems, de eerste systematische dialectenquête van de Nederlanden en aangrenzend Duitsland’, *Verlagen & Mededelingen KANTL*, 134/2 (2024): 5-34

Van KANTL-erelid Jan Goossens ontving de redactie van V&M de volgende reactie op het hierboven vermelde artikel.

In het artikel van G. De Schutter over het materiaal-Willems in het vorige nummer van *Verlagen & Mededelingen* staat in voetnoot 11 ‘dat voor het grote project Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland van Gesinus G. Kloeke voor het hele zuiden van het taalgebied uitvoerig geput is uit het materiaal-Willems’. Mij is echter geen enkele aanwijzing bekend dat in die Taalatlas ooit gebruik is gemaakt van enig element uit dat materiaal. In de laatste vier afleveringen ervan (6-9, 1956-1972), waar de legendes systematisch de bronnen vermelden, wordt het materiaal-Willems overigens geen enkele maal genoemd. De voornaamste leverancier van de gegevens voor het zuiden zijn de ingevulde vragenlijsten van de Zuid-Nederlandse Dialectcentrale (verzameling-Grootaers) geweest, die in die afleveringen bijna steeds (samen met andere bronnen) genoemd worden. In het ‘Voorbericht’ bij de eerste aflevering (1939) verklaarde de uitgever Kloeke zelfs op p. 2: ‘... voor Zuid-Nederland kreeg ik het materiaal door bemiddeling van Prof. L. Grootaers, die zich daarvoor grote moeite heeft getroost.’ Let hierbij op het gebruik van het bepaald lidwoord ‘het’.

In voetnoot 21 van zijn artikel licht De Schutter toe waarom beslist werd om bij de voorlopige digitalisering van het materiaal-Willems ‘de “Duitse” gegevens niet in het project op te nemen’ en voegt daaraan toe: ‘Bij mijn weten is van die gegevens nooit gebruik gemaakt in wetenschappelijke publicaties.’ In het door Arend Mihm uitgegeven boek *Sprache an Rhein und Ruhr* (Stuttgart 1985, *ZDL-Beiheft* 50) staat echter op p. 48-62 een artikel van mijn hand: ‘Niederrheinische Mundarten in der Enquête von Pieter Willems’, waarin wel degelijk van dat materiaal gebruik is gemaakt. En in mijn *Dialectgeografische grondslagen van een Nederlandse taalge-*

schiedenis van 2008 bevat kaart 9 Duitse gegevens die uit dat artikel zijn overgenomen en in de bijhorende tekst zijn toegelicht.

Op p. 26 van zijn artikel stelt De Schutter: ‘... in Duitsland is de voor de *Deutscher Sprachatlas* ontworpen codering absoluut de enig toepasbare’ en voegt daar in voetnoot 23 aan toe: ‘Heeroma en zijn “Groningse” school gebruiken (ook) een codering die op de Duitse gebaseerd is. Maar dat werk betreft uitsluitend het Nedersaksische en Friese segment van de Nederlandse dialecten, een gebied dus dat helemaal buiten de enquête-Willems blijft.’ In deze voorstelling wordt onvermeld gelaten dat Heeroma’s atlas niet de enige is die met die codering gewerkt heeft. In mijn *Fränkischer Sprachatlas* is hetzelfde gebeurd. En het gebied van die atlas is voor het grootste deel wel congruent met dat van de enquête-Willems. De grondkaart ervan met een nummering van de plaatsen volgens dat coderingssysteem staat met het erbij horend plaatsnamenregister, dat ook de correspondenties met het Kloeke-systeem bevat, in de publicatie *Sprachatlas des nördlichen Rheinlands und des südöstlichen Niederlands ‘Fränkischer Sprachatlas’ (FSA), herausgegeben von Jan Goossens - Ortsregister, Grundkarte* (Marburg 1981). Het is wellicht nuttig hierbij op te merken dat het 21ste en 22ste deel van de *Deutscher Wortatlas* (Giessen 1978 en 1980) ‘Ortsregister’ met kaarten van het Duitse taalgebied bevatten, waarin de (niet gepubliceerde) codering van de *Deutscher Sprachatlas* is aangevuld met die van de *Deutscher Wortatlas* zelf.

Tussen geschiedenis en verbeelding. Biofictie, een nieuw genre?

Lut Missinne, *Westfälische Wilhelms-Universität Münster*

Samenvatting

Het fenomeen biofictie, dat de laatste tijd ook in de Nederlandse literatuur ettelijke beoefenaars vindt (onder anderen Karin Amatmoekrim, Arthur Japin, Thomas Lieske, Nicolaas Matsier, Koen Peeters, Hélène Nolthenius, Ilja Leonard Pfeijffer, Jan Siebelink), is volgens sommigen een typisch postmodern fenomeen, volgens anderen heeft het genre wortels in de historische roman en gaat het terug tot de negentiende eeuw. In dit artikel besteed ik aandacht aan dit genre waarin historische figuren en gebeurtenissen met fictionele elementen vermengd worden. Ik bekijk in het bijzonder enkele prototypische verteltechnische aspecten, zoals de vertelsituatie en focalisatie, de verwerking van bronnenmateriaal in de tekst, fictionaliseringstechnieken en de structuur van het verhaal. Op basis hiervan formuleer ik enkele mogelijke verklaringen voor de huidige populariteit van biofictie.

Abstract

The phenomenon of biofiction, which has recently found a number of practitioners in Dutch literature (Karin Amatmoekrim, Arthur Japin, Thomas Lieske, Nicolaas Matsier, Koen Peeters, Hélène Nolthenius, Ilja Leonard Pfeijffer, Jan Siebelink, among others), is, according to some, a typical postmodern phenomenon; according to others, the genre has its roots in the historical novel and dates back to the nineteenth century. In this article I pay attention to this genre in which historical figures and events are mixed with fictional elements. In particular, I look at some prototypical narrative aspects, such as the narrative situation and focalization, the incorporation of source material in the text, techniques of fictionalization and the structure of the story. On this basis, I formulate some possible explanations for the current popularity of biofiction.

In 'De Taak der Cultuurgeschiedenis' (1926) vermaande Johan Huizinga: 'Onze cultuur lijdt schade, indien de geschiedschrijving voor een wijder publiek in handen raakt van een aesthetiseerende gevoelshistorie, die uit een litteraire behoefte voortkomt, met litteraire middelen werkt, en op litteraire effecten gericht is' (Huizinga,

1950, p. 57). Zijn waarschuwing gold dat ‘tussenproduct, dat men literaire historie of nog beter historische belletrie kan noemen’ (o.c., p. 63). De jaren twintig, de periode waarin Huizinga hierover een lezing hield, waren het begin van de hoogtijdagen van de zogenaamde *vie romancée* of de geromanceerde biografie.¹ In Huizinga’s afkeer van wat hij elders in zijn tekst ook ‘een hybridisch product’ (o.c., p. 61) noemt, speelt mee dat die ‘esthetiserende’ ontwikkeling niet alleen het gebruik van ‘literaire middelen’ inhield, maar ook een drang naar levendigheid, vindingrijkheid en vooral fantasie. Daarop kon een ‘waarlijk historische geest’ niet anders dan negatief reageren. Nagenoeg honderd jaar later zien we dat het advies van deze bij uitstek literair schrijvende historicus weinig gehoor heeft gevonden, want het genre dat hij leek te verfoeien, bloeit als nooit tevoren, alleen spreken we vandaag van ‘biofictie’.

1. WAT IS BIOFICTIE?

Onderzoek naar biofictie gebeurt vooral in het Engels- en Franstalige gebied, en dat sinds een jaar of vijftien. Michael Lackey is ongetwijfeld het actiefst op dit terrein. In 2022 publiceerde hij *Biofiction. An Introduction* bij Routledge;² eerdere bundels en artikelen van zijn hand verschenen vanaf het midden van de jaren tien, onder meer *Conversations with American Biographical Novelists* (2014). Lackey beschouwt het genre niet als een voortzetting van de historische roman, maar als een fenomeen dat weliswaar wortels heeft in de negentiende eeuw, maar zich verzet tegen de klassieke historische roman en het positivisme. Michael Benton ziet in *Towards a Poetics of Literary Biography* (2015) de literaire biografie als het genre dat het pad voor biofictie heeft geëffend. Met ‘literary biography’ bedoelt hij echter niet een literair geschreven biografie of ‘literaire non-fictie’, maar wel een biografie van een literair auteur, een genre waarbij het (fictionele) literaire werk binnensluipt in het levensverhaal van zijn auteur. Lucia Boldrini onderzoekt in *Autobiographies of Others* (2012) – of ‘*Heterobiographies*’ zoals ze die ook noemt – ‘novels that [...] are presented as if they were the autobiographies of historical personages’ (Boldrini, 2012, p. 1-2). In het Franstalige gebied duikt in verband met biofictie vooral de naam van Alexandre Gefen op, die een rui-

¹ Zie hierover o.a. Fobelets & Vandevoorde, 2012.

² Zie ook de in 2025 verschenen *Routledge Companion to Biofiction*, onder redactie van Lucia Boldrini, Laura Cernat, Alexandre Gefen en Michael Lackey.

mere invulling geeft aan het begrip en ook fictionele biografieën daartoe rekent.³

Sinds 2020 wordt er her en der onderzoek naar biofictie verricht, vaak door anglisten of romanisten, en niet zelden in PhD-projecten: Marco Mongelli promoveerde in Bologna op Franse biofictie met *Narrer une vie, dire la vérité: la biofiction contemporaine* (2019); Virginia Rademacher van de University of Virginia schreef over recente Spaanse biofictie in *Derivative Lives: Biofiction, Uncertainty, and Speculative Risk in Contemporary Spanish Narrative* (2022) en aan de universiteit van Sofia promoveerde Marija Krsteva met *Towards a Theory of Life-Writing, Genreblending* (2023). Aan de universiteit van Leuven vond in 2021 een colloquium plaats over ‘Biofiction as World Literature’ en promoveerde Laura Cernat in 2022 met *The Living-On of Authors: Canonical Writers of Modernity Represented in Recent Biographical Novels*. Maar ere wie ere toekomt: als uitvinder van de term geldt Alain Buisine, die in een artikel uit 1991 biofictie een ‘prolifération cancérigène’ noemde, een uitwas van de biografie, maar vervolgens dit hybride genre verklaarde als een onvermijdelijke ontwikkeling vanuit het besef dat een ‘zuiwere’ biografie niet langer mogelijk is: ‘La biographie est elle-même devenue productrice de fictions, bien plus elle commence à comprendre que la fictionnalité fait nécessairement partie du geste biographique’ (Buisine, 1991, p. 10).⁴

Uit dit korte, onvolledige overzicht mag al duidelijk zijn dat biofictie voor de enen een ontwikkeling is vanuit of een reactie tegen de klassieke historische roman, voor anderen een uitwas van de biografie. In het Nederlandse taalgebied komt de term nog maar sporadisch voor. Hij duikt op in recensies, als synoniem voor ‘historische roman’ of ook weleens als kritisch oordeel over een biografie met ettelijke feitelijke fouten.⁵ Wel werd de term ‘biofictie’ al opgenomen in het ‘Algemeen letterkundig lexicon’ (2012-...) op de DBNL.

In definities van biofictie uit recente studies keren steeds dezelfde kenmerken terug: ‘par le terme “biofiction” nous entendons un texte qui présente une contamination des genres discursifs de la biographie et du récit de fiction: par conséquent, un texte de biofiction utilise à la fois la forme, la structure et les protocoles représentatifs de la biographie traditionnelle et du discours de fic-

³ Gefen bezorgde in 2014 de uitgave van Marcel Schwob, *Vies imaginaires* bij Gallimard.

⁴ Strikt genomen was er nog een voorloper in het Duitse taalgebied: Ina Schabert. *In Quest of the Other Person: Fiction as Biography*. Tübingen, Francke, 1990. Wat Schabert in deze publicatie als fictionele biografie aanhaalt, komt overeen met wat ik hier biofictie noem.

⁵ Zie Hancké, 2022 en Vandevoorde, 2024.

tion, tels que des matériels documentaires et référentiels ainsi que des techniques de narration propre à la fiction’ (Mongelli, 2019, p. 111); ‘Biofiction is literature that names its protagonist after a historical figure’ (Lackey, 2021, p. 345); biofictie is ‘fiction that names its protagonist or other high-profile characters after real-life individuals, biofictions consciously reference a specific historical subject and then open that life narrative to imaginative possibility’ (Rademacher, 2022, p. 1); biofictie is ‘literature with a protagonist named after a real-life person, and the author fictionalizes that historical figure in order to show a common theme between otherwise unlike things or to convey a larger meaning, such as for social commentary’ (Krsteva, 2023, p. 2). Een eerste constante in deze definities is dat het centrale personage van biofictie een meer of minder bekende reële persoon is, en een tweede dat het gaat om een hybride genre, waarin reële feiten worden gecombineerd met verzonnen elementen of verbeelde mogelijkheden. Gefen rekent ook levensverhalen over verzonnen personen tot biofictie: ‘Dans le champ biofictionnel de ces dernières années, on peut ainsi retrouver la pluralité formelle et sous-générique des biofictions telles que la fin du XXe siècle les avaient inventées: les récits imaginaires de vies réelles y sont aussi nombreux que les vies pseudo-réalistes de personnages imaginaires’ (Gefen, 2022, p. 31).⁶ Voor verhalen over het leven van een verzonnen personage beschikken we echter over de term ‘fictionele biografie’.⁷

Er zijn nog tal van benamingen voor verwante genres en subgenres, die niet altijd scherp van biofictie zijn af te grenzen, zoals de ‘historische roman’, die ook historische feiten met verzonnen elementen combineert, maar eerder een beeld van een tijdvak dan van een personage wil geven. Er zijn nog meer termen in gebruik, zoals de aan het begin genoemde ‘vie romancée’ of biografische roman, ‘biografische fictie’ en ‘biographie romancée’, en er valt eveneens verwantschap aan te wijzen met ‘autofictie’. Voor de subcategorie waarbij de verteller (verschillend van de auteur) tegelijk de gebiografeerde is, meestal in de ik-vorm, zoals in de *Mémoires d’Hadrien* (1951) van Marguerite Yourcenar, *De advocaat van Holland* (2019) van Nicolaas Matsier of *Alkibiades* (2023) van Ilja Leonard Pfeijffer, kan ‘imaginaire autobiografie’ worden gereserveerd.⁸ Maar wanneer het leven of een periode uit het leven van een reële persoon wordt verteld en daarbij passages worden ingevuld met

⁶ Ook eerder definieerde Gefen biofictie als ‘fictions littéraires de forme biographique, vie d’un personnage imaginaire ou vie imaginaire d’un personnage réel’ (Gefen, 2004, p. 305).

⁷ Zie o.m. Vandevoorde, 2019.

⁸ ‘les autobiographies imaginaires dont le narrateur (différent de l’auteur) est aussi le biographié’ (Mongelli, 2019, p. 145).

fantasie, dan is ‘biofictie’, waarin beide aspecten worden genoemd, de meest aangewezen term. Reeds Huizinga had het in de hier eerdergenoemde lezing over ‘een hybridisch product’ (Huizinga, 1950, p. 61).

In deze bijdrage neem ik vier recente romans uit de Nederlandse literatuur als casus voor een analyse van dit genre. De eerste, *Margaretha van Parma* (2002) door Jan Siebelink, gaat over de buitenechtelijke dochter van Keizer Karel V en Johanna van Geynst, dochter van een tapijtenwever uit Oudenaarde. Ze werd uitgehuwelijkt op tienjarige leeftijd en trouwde twee jaar na de moord op haar eerste echtgenoot nog een tweede keer, met Ottavio Farnese, met wie ze twee kinderen kreeg. Ze was van 1559 tot 1567 landvoogdes over de Nederlanden en verbleef aan het Brusselse hof totdat haar halfbroer Filips II van Spanje hertog Alva naar de Nederlanden stuurde om er het schrikbewind van de inquisitie uit te voeren. Margaretha trok zich na haar Brusselse periode terug in het Italiaanse L’Aquila in de Abruzzes, waar ze zou overlijden. De roman van Nicolaas Matsier, *De advocaat van Holland*, vertelt over de laatste maanden van Johan van Oldenbarnevelt en speelt in diezelfde tijd van religieuze en politieke spanningen. Het boek verhaalt de laatste maanden uit het leven van deze raadspensionaris van Holland, die door stadhouder Maurits van Nassau in 1618 werd gevangengezet en in mei 1619 onthoofd.⁹ Karin Amatmoekrim’s *De man van veel* (2021) gaat over het leven van de Surinaamse vrijheidsstrijder Anton de Kom, aan wie de laatste jaren veel aandacht is besteed, onder meer door de heruitgave van *Wij, slaven van Suriname* (1934), een geschiedenis vanuit een antikoloniaal standpunt, en door opname van Anton de Kom in de Canon van Nederland. Ook in deze roman vormt een beperkte periode uit het leven van de protagonist het uitgangspunt van het verhaal, meer bepaald de drie maanden dat De Kom tussen december 1939 en 1 maart 1940 werd opgenomen in een psychiatrische instelling in de buurt van Den Haag. Tot slot de roman *Mrs. Degas* (2020) van Arthur Japin over de laatste jaren uit het leven van de Franse schilder Edgar Degas, die blind is geworden. In *Mrs. Degas* komt een jonge vrouw de schilder zogenaamd in opdracht van zijn galerist Paul Durand-Ruel helpen met het opruimen en inpakken voor een nakende verhuizing.

Uit deze summiere selectie blijkt al een tendens die ook in de klassieke biografie waar te nemen is, namelijk in de keuze van de beschreven personen.

⁹ Tijdens zijn gevangenschap had Van Oldenbarnevelt het gezelschap van zijn kamerdienaar, Jan Francken, wiens dagboek over deze periode is bewaard en later werd uitgegeven, onlangs ook in een hertaling: Jan Francken (2019). *Het einde van Johan van Oldenbarnevelt*. Hertaald door Thomas Roosenboom. Amsterdam: Arbeiderspers, 2019.

Het antwoord op de vraag wie een biografie verdient, verschuift met de historische context, getuige hiervan de antwoorden op een vraag van de krant *De Standaard* en het Letterenhuis Antwerpen enkele jaren geleden: ‘Wie verdient een biografie?’¹⁰ Het antwoord in de krant van zaterdag 10 december 2022 luidde: ‘Vooral vrouwen, als het van u afhangt.’ De laatste jaren verschijnen meer biografieën van vrouwen dan ooit tevoren. Ook in biofictie komen relatief veel vrouwelijke hoofdpersonages voor. Het kan er de auteur dan om te doen zijn een ‘vrouwelijk perspectief’ te bieden – ook al wordt dit door een mannelijke auteur beschreven – zoals in *Margaretha*. Maar belangrijker nog is dat er voldoende ruimte tot fabuleren moet zijn. Daarom valt de keuze vaak op een nevenpersonage als verteller of als invalshoek. Niet zelden is dat ‘de minder bekende echtgenote’, zoals in *The Last Station* van Jay Parini over het laatste levensjaar van Tolstoj, dat wordt belicht vanuit het perspectief van diens vrouw en dochters. Zo worden de biofictionele boeken over het leven van F. Scott Fitzgerald en over Ernest Hemingway vanuit het perspectief van hun vrouw of vriendin verteld (Krsteva, 2023, p. 42-69). Ook ‘de maitresse van’ zoals in Lukas Zandbergs *De laatste maîtresse. De memoires van Jeanne du Barry*, over Louis XV aan de vooravond van de Franse Revolutie, of ‘de onbekende zus van’, zoals in de roman *Margriete* door Kathleen Vereecken, over de schilderende zus van de gebroeders Van Eyck, bieden geschikte perspectieven voor half-verzonnen, half-historische verhalen. Mongelli stelde vast dat de protagonist van Franse biofictie vaak niet een held, een rolmodel of een bekende persoon is, maar ‘le héros des biofictions est souvent trop absurde, incompréhensible, voire déplorable, et il ne représente que lui-même’ (Mongelli, 2019, p. 174).

2. DE VRIJHEID VAN DE ROMANCIER?

Het fenomeen biofictie roept tal van vragen op: waar komt het genre vandaan? Hoe verhoudt het zich tot de vele verwanten in de familie van autobiografische en biografische boeken? Wat zijn verklaringen voor de populariteit ervan bij lezers en waarom schrijven auteurs dergelijke hybride geschiedenissen? Maar vooral ook: hoe kan men te werk gaan om dit fenomeen te onderzoeken? Een antwoord op deze laatste vraag hangt af van welke benadering men kiest. Wie biofictie beschouwt als een uitloper van of als een reactie op de klassieke biografie of de historische roman, zal vaak kiezen voor een com-

¹⁰ Reeks in *De Standaard der Letteren*, gestart op zaterdag 29 oktober 2022.

paratistische benadering en voor de methode die Richard Holmes ‘comparative biography’ noemde, gericht op ‘examining the handling of one subject by a number of different biographers, and over different historical periods’.¹¹ De belangrijkste vraag van dergelijk onderzoek luidt dan: wat is er historisch correct en wat is er verzonnen? Wie biofictie daarentegen beschouwt als een postmoderne romanvorm of als een typisch product van onze tijd, dat op een andere manier waarheden en mogelijkheden wil onderzoeken, gaat uit van de gedachte dat een biografie nooit *de* waarheid over een persoon kan achterhalen en dat een auteur de vrijheid kan nemen om alternatieve zienswijzen te onderzoeken. Dit is de weg die Virginie Rademacher in haar studie *Derivative Lives* over Spaanse literatuur beschrijft:

One of the ways we can better understand the intentions of the biographical novel is to examine more closely the novelist’s freedom to renegotiate and contest narrative claims regarding what the evidence of a life tells or fails to tell us. In so doing, writers of biofictions see themselves as free to interrogate the individual choices involved in complex histories and to liberate the interpretation of facts to new conceptions. (Rademacher, 2022, p. 4)

Een benadering die focust op de analyse van specifieke vertelprocedures kan inzicht bieden in de opzet die auteurs met dit genre voor ogen hadden. Ik belicht aan de hand van de vier geselecteerde romans de volgende aspecten: de vertelsituatie, de narratieve inbedding van het bronnenmateriaal, fictionaliseringstechnieken en de structuur van het verhaal.

3. DE VERTELLER-BIOGRAAF

Doorgaans onthult de openingspassage van een verhaal meteen duidelijk de vertelwijze, de manier waarop de gebiografeerde persoon en de verteller-biograaf worden geënceneerd. Imaginaire autobiografieën, die een ik-verteller aan het woord laten, zoals in *Alkibiades*, signaleren daarmee dat het gaat om een fictionele (re)constructie. De biograaf zelf lijkt naar de coulissen te zijn gestuurd, maar in vele gevallen, zo ook bij Pfeijffers openingszinnen, is voor de oplettende lezer een glimp van die biograaf achter de schermen zichtbaar:

Ik heb niet de reputatie dat ik snel geneigd ben tot schaamte en hoewel ik begrijp dat ik deze reputatie met mijn daden vaker heb gevoed dan

¹¹ Moulin, 2016, gecit. in Krsteva, 2023, p. 27.

ontkracht, heb ik ooit een man gekend die in elk opzicht zo evident superieur aan mij was dat ik mij schaamde zodra ik hem zag en ik vraag jullie mij te geloven als ik zeg dat ik op sleutelmomenten in mijn leven, toen ik mij gedwongen zag beslissingen te nemen die bepalend waren voor mijn carrière en voor de toekomst van onze stad, zijn satyrkop met wijd opengesperde neusgaten en uitpuilende ogen voor mij zag en werd vervuld van schaamte bij het besef van mijn eigen ontoereikendheid. (Pfeijffer, 2023, p. 13)

Hier en in de daaropvolgende meer dan zevenhonderd bladzijden is weliswaar een Athener uit de vijfde eeuw voor Christus aan het woord, maar in de stijl, de welsprekendheid, later ook in de intertekstuele verwijzingen en homerische vergelijkingen, en zeker in de ironie, klinkt mee de stem van de geschoolde en – zoals hij zichzelf noemt – ‘pedante’ classicus Ilja Leonard Pfeijffer, als een basso continuo in dit verhaal.

In biofictie is er aan het begin doorgaans geen ik-verteller aan het woord. In het eerste hoofdstuk van *Margaretha* door Siebelink bevindt het hoofdpersonage zich in Italië, in het fort Farnese in Cittaducale in de Abruzzes, waar ze haar laatste levensjaren doorbrengt. Wat zich daar afspeelt, wordt verteld in historisch presens en als derdepersoonsverhaal. Het boek eindigt met haar dood op diezelfde plek, zodat dit verblijf van Margaretha in Cittaducale het kader vormt voor haar herinneringen en de historische terugblikken. De passages die historische gebeurtenissen beschrijven, beginnen vaak met een externe focalisatie en verschuiven naar focalisatie door Margaretha, bijvoorbeeld:

Granvelle knikte instemmend en vroeg het woord. [...] Oranje sprong erin. ‘Mevrouw, namens ons moet u per brief bij de koning aandringen op onmiddellijk vertrek van de troepen.’ De landvoogdes wist niet hoe ze het had. Bij de besluitvorming had zij hoegenaamd geen stem gehad. Ze vermoedde een complot, maar hoe en waarom? (Siebelink, 2002, p. 107)

In de proloog echter komt er een verteller aan het woord die Margaretha in de jij-vorm aanspreekt en zich in de tijd en in de ruimte van het historische personage lijkt te bevinden:

Achteloos over de rugleuning van een stoel, door kaarsen verlicht, je roodsatijnen jurk, stijf van zilverstiksel, en op een citroenhouten tafel, naast het schaalje met groene sukade, nogal slordig uitgespreid over

de grijze handschoenen, het snoer kralen dat vannacht je haar bijeenhield.

Jij, zo gesteld op orde. In alles.

Op het voorplein weerklinkt gerucht van voetstappen, van wapens die per ongeluk tegen een muur of een tegel stoten: de wacht bij de paleispoort.

Margaretha luistert.

(*o.c.*, p. 13)

Door de deiktische verwijzing ‘vannacht’, de gedetailleerde beschrijving van het interieur en de opmerking over een karaktertrek (‘gesteld op orde’) worden nabijheid en een zekere intimiteit tussen de verteller en Margaretha gesuggereerd. De passage beschrijft het moment waarop Margaretha ’s avonds laat is teruggekeerd van een feestje met de hoge adellijke heren aan het Brussels hof en nu staat ze naakt voor de spiegel. Deze scène biedt de verteller meteen de mogelijkheid om haar uiterlijk te beschrijven. Tegelijk wordt er naast de suggestie van intimiteit ook afstand gecreëerd: de details over het interieur doen denken aan de beschrijving van een zeventiende-eeuws schilderij en in de tweede helft van de proloog maakt de verteller duidelijk een stap naar een latere periode en gaat hij als het ware dichterbij de lezer staan: ‘Je kent de geruchten over de sensuele armoede in je leven. Voor de liefde was je niet in de wieg gelegd. Margaretha van Parma en Piacenza, sinds augustus 1559 landvoogdes over de Nederlanden, ...’ (*o.c.*, p. 14).

Op de meest emotionele momenten komt Margaretha als ik-verteller aan het woord. Dan vertelt ze over haar gedwongen tweede huwelijk met Ottavio Farnese, over haar zwangerschap, over haar zoon Alexander. De ik-passages worden soms bruusk in het verhaal geschoven, soms na een witregel of na een kleine overgang, zo bijvoorbeeld wanneer ze uit haar archief een eigenhandig geschreven brief van de keizer opdiept: ‘Een persoonlijke brief. Toch was ik teleurgesteld. De keizer trok zich niets aan van mijn gevoelens. Ik was afkerig van Ottavio’ (*o.c.*, p. 52).

Naar het eind van het verhaal toe duiken de jij-aansprekingen weer op, nu vanuit een hedendaags standpunt, en ze klinken kritisch. De verteller vraagt zich af of Margaretha niet meer weerstand had moeten bieden tegen het wrede regime van haar halfbroer Filips II en even kritisch oordeelt hij over het feit dat ze haar kleindochter Margarita Farnese zo harteloos heeft verstoten: ‘Wat

bezielde je toen? Wat bezielde jou, van nature toch geneigd tot mededogen, verzoening?’ (*o.c.*, p. 225).

Ook in Matsiers *De advocaat van Holland* wordt de laatste levensperiode van Johan van Oldenbarnevelt als een derdepersoonsverhaal verteld, eveneens in historisch presens, maar met een nagenoeg constante focalisatie door de protagonist. Hier de openingspassage:

Hij is al een poos op, Oldenbarnevelt. Het licht van eind augustus heeft hem zonder pardon gewekt. En niet alleen hem. Ook zijn goede vriend Wtenbogaert was er al heel vroeg bij vandaag. Om zeven uur was de predikant al even langsgewipt. Achterom. Zoals dat de intimi vergund was. Waarom zo vroeg? (Matsier, 2019, p. 7).

De eerste korte zinnen lijken net als in *Margaretha* afkomstig van een vertelstem buiten het verhaal,¹² die door de vlotte, wat pittige toon (merk de prolepsis in de eerste zin) en moderne woordkeuze (‘even langsgewipt’) aan een hedendaagse verteller lijkt toe te behoren. Deze vertelwijze wordt aangehouden, ook het tweede hoofdstuk begint op een vergelijkbare manier: ‘Goed, hij zit dus vast. Zijn bewegingsvrijheid is hem ontnomen, geen ontkennen aan’ (Matsier, *o.c.*, p. 17). Deze laconieke bedenkingen blijken al snel door te kunnen gaan voor gedachten, redeneringen en gevoelens van Oldenbarnevelt zelf, die in de acht en een halve maand die hij in gevangenschap doorbracht, vast vaak in en tot zichzelf is gaan spreken. Bij vrije indirecte rede zoals hier kan de lezer niet bepalen of het gaat om een soort van zelfgesprek van Oldenbarnevelt, dan wel of er een (onzichtbare, extradiëgetische) verteller commentaar geeft, zoals in de volgende twee voorbeelden: ‘Ze hebben hem, die brieven, toch weer even hersteld in een vertrouwd gevoel. Dat hij de regie heeft, dat hij het is die aan de touwtjes trekt. Aan de touwtjes trekt? Niet overdrijven, Oldenbarnevelt, niet doordraven’ (*o.c.*, p. 39). Ook in een ander geval klinkt de stem kritisch of zelfkritisch. Wanneer de Advocaat terugdenkt aan de erg nipte overwinning die Maurits van Nassau in 1600 behaalde op de Spanjaarden in de slag bij Nieuwpoort, lezen we:

Waar hij [Maurits] misschien wel uitsluitend door de lage stand van de ondergaande zon – nou ja, ook door zijn veldheerschap, komaan Oldenbarnevelt, ook zijn veldheerschap, wees nu toch eindelijk eens wat grootmoediger – tot slot nipt in het voordeel was geraakt.’ (*o.c.*, p. 289)

¹² Met andere woorden een extradiëgetische verteller of een vertellende instantie die niet door een andere instantie wordt verteld, zie Herman & Vervaeck, 2005, p. 85.

Op enkele plaatsen is er een commentaar vanuit een externe focalisatie, namelijk bij een frase die Oldenbarnevelt tijdens de verhoren uitsprekt:

‘Want ik heb altijd gevonden,’ *aldus de Advocaat nu met stemverheffing en omhooggestoken wijsvinger*, ‘dat het bezwaarlijkste, het schadelijkste, het meest verwoestende,’ *hij sprak de drie superlatieven op dicteersnelheid uit* ‘wat de staat van de landen of van de steden kan overkomen, precies hierin bestaat...’ [mijn cursiveringen] (*o.c.*, p. 154-155)

Doorgaans wordt echter de consequente focalisatie vanuit Oldenbarnevelt handig gebruikt om diens karakter door zijn eigen optreden te demonstreren. Zo is hij trots op de manier waarop hij de erfenissen van zijn ooms heeft kunnen binnenrijven en op zijn gesjoemel met documenten over zijn adellijke afkomst. Slechts af en toe komt er een beschrijvende karakterisering voor: ‘In deze welomschreven zin was de Advocaat zelfs dol geweest op het vastlopen van besprekingen. Hij kwam zodoende in zijn element. Hij was een speler. Het beramen van zetten was zijn lust en zijn leven’ (*o.c.*, p. 127).

Terwijl *De man van veel* door Amatmoekrim klassieker wordt verteld, ook als derdepersoonsvertelling met afwisselend externe focalisatie en focalisatie vanuit Anton de Kom, begint *Mrs. Degas* met een opvallende vertelenscenering: ‘Die man zo oud, de plek, die grimmigheid, ik stond te trillen op mijn benen. En precies zoals jij zei, mijn god, die kop, hij oogt volstrekt verwilderd’ (Japin, 2020, p. 13). In de eerste zinnen worden meteen drie personages geïntroduceerd. Een ik, een jonge vrouw, de oudere man – de blinde schilder Degas, met wie ze kennismaakt omdat ze zagezegd in opdracht van zijn galerist Paul Durand-Ruel de inboedel komt inventariseren – en een jij, aan wie ze haar briefachtige verslagen richt en wiens identiteit pas veel later in het boek wordt onthuld. In de hele roman wisselen passages waarin de ik-figuur gesprekken met de schilder voert af met passages in de derde persoon, meestal met focalisatie door Degas. Soms verschuift de focalisatie naar andere personages, onder andere naar de broer René, en een enkele keer komt de extradiëgetische verteller met een alwetende, boventijdelijke focalisatie aan het woord, zoals in het volgende citaat: ‘Hierna zou Edgar zichzelf niet nog eens portretteren. Toen Manet hem lang daarna eens vroeg waarom niet, antwoordde Degas oprecht verbaasd: “Waarom zou ik? Het was een afsluiting. Er viel niets meer te zien. Ik was voorbij”’ (*o.c.*, p. 135). De variatie van vertelwijzen en wisselende focalisatie staat in deze roman in de eerste plaats ten dienste van de spanningsopbouw, de langzaam ontsluitende identiteit van de ik- en jij-figuren en van hun onderlinge verwantschap en die met de schilder.

In de hier aangehaalde voorbeelden wordt een vertelwijze gekozen die enerzijds nabijheid van de verteller tot het hoofdpersonage suggereert door het gebruik van interne focalisatie, directe en vrije indirecte rede en historisch presens. De verteller lijkt zo plaats te hebben genomen in de vertelling zelf. Biofictie sluit daarmee aan bij een tendens die in recente biografieën te zien is: een veranderde relatie tussen biograaf en gebiografeerde. In een klassieke biografie blijft de verteller op afstand en onzichtbaar, terwijl recente biografieën – zoals die van Mark Schaevers over Hugo Claus en Felix Nussbaum of van Matthijs de Ridder over Paul van Ostaïen – de biograaf vaak explicieter aan het woord laten en deze niet langer de rol van de objectieve, zwijgende buitenstaander speelt. Het zoekproces, de archieftochten en soms persoonlijke ontboezemingen worden mee beschreven, in wat Buisine ‘*projections autobiographiques du biographe*’ noemt (Buisine, 1991, p. 11). In zijn biografie *Piet Mondriaan. Een nieuwe kunst voor een ongekend leven* kondigde Hans Janssen in de inleiding aan:

ik [heb] hier en daar, waar nodig, of waar het voor de hand lag, of waar de historische werkelijkheid van het leven daar aanleiding toe gaf, mijn toevlucht genomen tot de methode van de *vie romancée*. De verschillende bronnen, brieven, krantenverslagen, herinneringen en andere documenten gaven soms in hun combinatie zo’n levendig beeld dat ik het gevoel kreeg erbij geweest te zijn. (Janssen, 2016, p. 13)

Zijn boek wordt desalniettemin als een biografie en non-fictieboek gepresenteerd.¹³

De persoonlijke vertelwijzen in de hier besproken biofictionele romans suggereren een nauwe relatie tussen verteller en protagonist, maar worden afgewisseld met fragmenten waarin de verteller een meer afstandelijke positie inneemt doordat de vertelstem uit een andere tijd afkomstig lijkt, de gebeurtenissen becommentarieert en zelfs een hedendaags standpunt inneemt. Dat zorgt voor een breuk in de vertelling, die ook door ironie, parodie, wissels van vertelinstanties tot stand kan komen. Er kunnen verschillende types van verteller-biografen aan het woord komen: een objectieve, meer-wetende buitenstaander, een fictieve tijdgenoot, een stem vanuit de bronnen of de stem van de gebiografeerde zelf.¹⁴

¹³ Het draagt de NUR-code 640 voor non-fictie.

¹⁴ Zie ook Mongelli, 2019, hoofdstuk 7, ‘Narration et vérité. La performance biofictionnelle’, p. 207 e.v.

4. OMGANG MET DE BRONNEN

Voor wie biofictie onderzoekt vanuit een vergelijkende benadering is het gebruik van bronnen in de eerste plaats een ethische kwestie. Als de auteur zijn verhaal baseert op historisch materiaal, dan draagt hij daar ook de morele verantwoordelijkheid voor, zowel tegenover de historische figuur als tegenover de lezer. De belangrijkste vraag luidt in dit geval: is de weergegeven informatie historisch correct en worden de gebruikte bronnen aangegeven? Ook voor wie biofictie in de eerste plaats beschouwt als fictie, speelt de omgang met historisch bronnenmateriaal een belangrijke rol. Niet alleen omdat de auteur gebruikmaakt van historische bronnen (in vele gevallen is er al biografische informatie over de protagonist beschikbaar), maar ook omdat hij die biografische, historische en contextuele informatie op een voor de lezer acceptabele manier in het ‘verzonnen’ verhaal moet verwerken.

In twee van de vier hier onderzochte romans ontbreekt elke bronvermelding. Voor *De man van veel* stond Amatmoekrim in alle geval de in 2009 verschenen biografie *Anton de Kom* door Rob Woortman en Alice Boots ter beschikking. In een interview zegt Amatmoekrim dat de periode van de psychiatrische opname van De Kom in deze biografie erg summier behandeld wordt en dat ze deze periode in haar roman wou invullen.¹⁵ Ook Matsier vermeldt geen studiemateriaal over Oldenbarnevelt, hoewel in het bijzonder het boek van Wilfried Uitterhoeve, *De zaak Oldenbarnevelt. Val, proces en executie* (2019), dezelfde periode uit Oldenbarnevelts leven documenteert op basis van brieven, procesverslagen en het dagboek van zijn kamerdienaar Jan Francken. Mogelijk hebben deze auteurs de romanstatus van hun boek willen benadrukken door geen bronnen te vermelden. In die keuze komt de hybriditeit van het genre tot uiting: er worden twee presentatiemodi gebruikt, die van het documentaire en die van het fictionele en daarbij kan een zwaarder accent op het een of op het ander vallen.

Siebelink daarentegen neemt wel een bronnenlijst op en vermeldt onder meer Jane de Jonghs uitgebreide biografieën uit 1956 van de drie landvoogdessen die in de zestiende eeuw de Nederlanden hebben bestuurd. Japin geeft de uitvoerigste bronnenlijst en vermeldt zowel briefuitgaven, archieven en monografieën over de kunst van Degas als studies over het impressionisme, over de belle époque enzovoort.

Naast de kwestie van de bronnenvermelding is er ook de vraag hoe de historische achtergrondinformatie en de feitelijkheden over de gebiografeerde persoon

¹⁵ https://www.youtube.com/watch?v=M-Fh09gGSms&ab_channel=RTVSeaport.

in de narratieve structuur van de roman worden ingebed. Dit is in het bijzonder een uitdaging wanneer het verhaal nagenoeg uitsluitend via focalisatie van de gebiografeerde wordt weergegeven of deze als een ik-verteller aan het woord is.

De man van veel is een voorbeeld van wat Mongelli noemt ‘comblen les vides biographiques, lier les informations connues et ainsi fournir l’interprétation la plus cohérente et la plus convaincante possible d’une vie’ (Mongelli, 2019, p. 245). Amatmoekrim kiest een periode uit het leven van Anton de Kom waarover geen materiaal is overgeleverd en vult die lege plek in met mogelijke, waarschijnlijke, hypothetische gebeurtenissen, gedachten en gesprekken. Het verblijf in de psychiatrische kliniek is een setting die bij uitstek mogelijkheden biedt om informatie voor de lezer op te nemen, met name in de gesprekken die De Kom voert met zijn psychiater, de verpleegzuster en een medepatiënt, en ook in zijn herinneringen, dromen en eigen geschriften.¹⁶ De meest traumatische herinnering, die aan zijn arrestatie en drie maanden opsluiting in Fort Zeelandia in 1933, kan het personage De Kom moeilijk verwoorden, maar uiteindelijk zal hij dit toch doen tegenover een op dat moment versufte patiënt met wie hij bevriend is geraakt: ‘Het kostte hem dagen om de moed ertoe te verzamelen, dagen waarin hij tegen de glimlachende, doodse David zei: ik vertel het je morgen...’ (Amatmoekrim, 2021, p. 233).

Siebelink geeft veel historische informatie in flashbacks en in de gesprekken van de oudere Margaretha met haar vertrouweling Johanna, wat niet steeds erg overtuigend is, bijvoorbeeld wanneer Johanna haar meesteres vraagt: ‘Mevrouw, vertel eens over uzelf!’ (Siebelink, 2002, p. 54).¹⁷ In *De advocaat van Holland* is uit de aard der zaak het archief dé bron om Oldenbarnevelt tot leven te wekken. In het hoofdstuk ‘Brieven en archieven’ laat de auteur het hoofdpersonage terugdenken aan de vele brieven die hij heeft geschreven en de kladjes en ontwerpen die hij bewaarde in zijn persoonlijk archief: ‘De Advocaat viel namelijk, zo voelde hij het, volledig samen met zijn archief’ (Matsier, 2019, p. 109). Bovendien moest Oldenbarnevelt, aan wie papier en pen soms werden geweigerd of toegestaan en later weer afgenomen, bij de voorbereiding van zijn verdediging vertrouwen op zijn ijzersterke geheugen. In het verhaal wordt ook geciteerd uit de notulen van de verhoren, die als historische bron voor twee derde zijn overgeleverd, net zoals het dagboek van zijn dienaar, Jan Francken.¹⁸

¹⁶ In de biografie van Anton de Kom worden slechts een tweetal pagina’s besteed aan de opname van de auteur in een psychiatrische verzorgingsinstelling.

¹⁷ Of kort daarna een vraag van Johanna: ‘... een gekke vraag misschien: heeft u wel eens een minnaar moeten afwijzen?’ (o.c., p. 64).

¹⁸ Zie hierover Uitterhoeve, 2019.

Geforceerd uitleggerig wordt het een enkele keer wanneer Oldenbarnevelt in zijn eigen herinnering een Latijnse uitdrukking vertaalt: ‘Zijn perigrinatio academica lag al zo lang achter hem. Zijn grote studiereis, [...]’ (o.c., p. 28).

In *Mrs. Degas*, ten slotte, zijn er lange hoofdstukken in flashback, die zich afspelen in de herfst van 1872 en 1873, toen Edgar Degas de familie van zijn moeder ging opzoeken in New Orleans. De feitelijke informatie over Degas’ schilderkunst en familieleven wordt vooral ondergebracht in de gesprekken van de ik-verteller met de oude schilder en in de in totaal twaalf ‘verslagen’ die deze vrouw schrijft. Deze laatste zijn slechts halfslachtige verslagen of brieven, want ze bevatten veel dialogen en scenische passages. De voor de lezer bij uitstek gekende en herkenbare elementen zijn natuurlijk de schilderijen zelf, die in de roman soms gedetailleerd worden beschreven zonder dat er expliciet naar wordt verwezen, zoals het schilderij waarin Degas zijn blinde nichtje Estelle bij het bloemenschikken heeft afgebeeld.¹⁹

Fig. 1: *Edgar Degas*, Portret van Estelle Musson Degas (1872) (*New Orleans Museum of Art*).

Wanneer zij hem vraagt wat er op het schilderij te zien is, antwoordt hij:

‘De achtergrond is vaag [...] jij springt eruit maar verder nergens accenten. Misschien houd ik hem zo. Troebel. Verloren. De omgeving

¹⁹ Op de website <https://kunstvensters.com/2020/09/22/een-kunstgids-bij-mrs-degas-van-arthur-japin/> (geraadpleegd op 3 december 2024) heeft Jeroen De Baaij een informatieve kunstgids gemaakt van de schilderijen die in de roman voorkomen.

bestaat voor jou tenslotte ook niet. [...] Het raam. Maar geen uitzicht. De tuin achter het glas is diffuus, niet meer dan wat groene vegen [...] Het enige wat écht moet zijn, zijn de dingen die jouw aandacht hebben, de vaas waarop jij je concentreert, jouw handen die aan het werk zijn, de bloemen tussen je vingers, op die plekken is alles kleurig warm en pasteus. (Japin, 2020, p. 168-169)

5. FICTIONALISERING

Het ligt voor de hand dat een auteur van biofictie aan de lezer laat weten dat het verhaal gaat over een bestaande figuur, maar evenzeer dat het verzonnen elementen bevat, met andere woorden: in het contract met de lezer moet de hybride status van het boek duidelijk worden gemaakt. Anders dan in een biografie, waarin de historische feitelijkheid centraal staat, kan men zeggen dat in biofictie ‘not fact but the presentation of fact establishes the value of biographical writing’.²⁰ Daartoe staan een auteur verschillende procedés ter beschikking. Een van de eenvoudigste en meest ondubbelzinnige is informeren via de paratekst. De genre aanduiding ‘roman’ staat op alle hier besproken boeken, op het kaft, op de titelpagina of op de achterzijde. Japin voegt aan zijn verhaal over Edgar Degas nog een lang nawoord toe met uitvoerige biografische informatie over de schilder, waarin hij de lezer expliciet informeert: ‘Mrs. Degas is nadrukkelijk een roman. De bestaande karakters zijn hier romanfiguren, ingezet ten behoeve van de vertelling. Binnen het boek zijn hun drijfveren en handelingen, ook al hebben zij echt plaatsgevonden, fictie’ (Japin, 2020, p. 294). Een subtielere signalering via de paratekst bieden de verschillende uitgaven van Siebelinks *Margaretha*. Het is opvallend dat er sinds 2002 vier uitgaven werden gepubliceerd die alle een andere afbeelding op het kaft hebben, een fragment – telkens zonder gezicht – uit wat een zestiende-eeuws vrouwenportret lijkt. Alleen staat op geen enkele van deze afbeeldingen Margaretha van Parma, hoewel er een schilderij van haar uit 1562 van de hand van Anthonis Mor Van Dashorst bekend is.²¹ De oplettende lezer kan

²⁰ Ira Bruce Nadel, gecit. in Mongelli, 2019, p. 104-105.

²¹ Op de uitgave van 2002 staat de hand afgebeeld van Eleonora Gonzaga della Rovere, geschilderd door Titiaan; op de uitgave van 2004 prijkt een fragment uit het schilderij *La belle Nani* door Paolo Veronese; de uitgave van 2007 toont het juweel en een deel van het gezicht van Anna Boleyn op een zestiende-eeuws portret door een anonieme Engelse kunstenaar; en de uitgave van 2010 heeft Bronzino’s portret van Lucretia Panciatichi op het kaft.

dit als een fictionaliseringssignaal interpreteren, hoewel natuurlijk ook de uitgever of boekontwerper in de paratekst de hand kunnen hebben gehad.

Ook door typisch fictionele verteltechnieken, zoals dialogen, weergaven van gedachten en gevoelens, gedetailleerde beschrijvingen of de keuze voor een ik-verteller weet de lezer al gauw dat hij met een geromanceerd levensverhaal te maken heeft.²² Overdrijvingen, humor en ironie zijn hier verdere aanwijzingen voor. Duidelijk fictieve gebeurtenissen – zoals het hoofd van Oldenbarnevelt dat na de decapitatie nog even al mijmerend over het landschap en de geconfisqueerde landerijen van de raadspensionaris vliegt – behoren eerder tot wat Gefen (gecit. in Mongelli, 2019, p. 204) ‘le mensonge destiné à étourdir le lecteur’ noemt:

Het hoofd was nog nooit zo alleen geweest. En zo ontgaan. Het vloog, dat was een ding dat zeker was. Het vloog, of nou ja, het viel. [...] De beweging was veroorzaakt, dat wist het hoofd nog, door een vlijmscherpe kracht van buitenaf. Goed, dat was allemaal te voorzien geweest. Maar waar het nu om ging, dat was dat het hoofd nog hoorde en nog zag en nog voelde tijdens die laatste hopeloze vlucht. (Matsier, 2019, p. 345)

Gefen (gecit. in Mongelli, 2019, p. 204) onderscheidt in de hedendaagse biografische teksten twee tegengestelde bewegingen: enerzijds de verzinsels of fantasieën die de lezer moeten bedwelmen, en anderzijds een ‘instrument de connaissances supplétives’. De eerste beweging zet hij in verband met een literaire intentie – literaire spelerei, zou men kunnen zeggen –, de tweede met een heuristische intentie, het zoeken naar een ander soort van kennis.

Afwijkingen van historische feiten kunnen ook andere vragen oproepen. In de epiloog van *De man van veel* vermeldt Amatmoekrim dat de psychiatrische kliniek waar De Kom werd opgenomen in Scheveningen gevestigd was, terwijl de De Kom-biografie Loosduinen vermeldt, eveneens in de buurt van Den Haag. Verder wordt de capitulatie van Nederland op 14 mei 1940 gedaateerd, wat 15 mei 1940 moet zijn. Omdat deze informatie in de epiloog voorkomt, kan men ze als slordigheden beschouwen. Dat kan anders zijn met afwijkingen van de feiten in het verhaal zelf. De arts vertelt De Kom dat hij werd binnengebracht ‘op donderdag 13 december 1939 om 12.45, om en nabij. Toch een donderdag, dacht Anton’ (Amatmoekrim, 2021, p. 67). Eerder had Anton, die een slaapkuur had ondergaan, zich immers trachten te herinneren op welke dag hij zijn huis had verlaten, waarschijnlijk een dinsdag, dacht

²² Cf. Cohn, 1999; Missinne, 2013, pp. 130-155.

hij, ‘maar het kon evengoed een donderdag zijn geweest’ (Amatmoekrim, 2021, p. 64). In werkelijkheid was 13 december 1939 echter een woensdag. Het is eerder onwaarschijnlijk dat veel lezers dergelijke informatie zullen opzoeken en dit als een fictionaliseringssignaal zullen lezen.

Fictionalising kan ook gebeuren door een actueel, anachronistisch perspectief in de historische weergave te schuiven. In *Margaretha* wordt de landvoogdes der Nederlanden in de flaptekst als volgt neergezet: ‘een vrouw te midden van mannen. Margaretha kent opwellingen van onvrede tegen de dienstbaarheid aan de dynastie van de Habsburgers, maar onder druk van haar overigens aanbeden vader zal zij altijd weer toegeven.’ In de roman wordt duidelijk geprobeerd om die ‘opwellingen van onvrede’ naar voren te halen en Margaretha te tonen als ‘een twijfelende, naar liefde hunkerende, moderne vrouw’, zoals Thomas Vanheste opmerkte in zijn recensie ‘Siebelink op de feministische toer’ (Vanheste, 2002). Daarom valt haar blik, wanneer ze de bibliotheek binnenstapt, ‘op een boek met de opmerkelijke titel: *Le triomphe des dames*, een verhandeling betreffende het overwicht van vrouwen op het sterke geslacht. Het boek was verschenen in 1460, de schrijver was onbekend. Ze had het boek meegenomen’ (Siebelink, 2002, p. 153).²³ En daarom ook leest Johanna uit het leven van de heilige Clara aan haar meesteres net het volgende citaat voor:

‘Ik wil vrij zijn en zelf kiezen,
Zoals een man zijn eigen weg gaat.
Ik wil ook niet dom en gehoorzaam
Veel kinderen voor een man baren’
(*o.c.*, p. 31)

Wanneer de oudere Margaretha in haar brievenarchief rommelt, lezen we:

De chroniqueur zal schrijven dat ze zwak en middelmatig was, ‘*médiocre*’. In het Frans klonk het nog verachtelijker [...]. Maar [...] wie weet staat een schrijver op met een heel ander oordeel. De periode waarin zij een rol speelde, zou worden herschreven. De uitkomst zou verrassend zijn. Deze vrouw, week, afstandelijk? Kom nou! Een vrouw die zich

²³ *Le triomphe des dames* verscheen inderdaad in 1460, weliswaar niet anoniem; het werd geschreven door François Du Soucy.

schrap zette. Nooit toegaf. Haar meegekregen zwakheid omzette in kracht. Een warmbloedige, zelfbewuste vrouw die op haar vader leek. (o.c., p. 218)

Net zo actueel klinkt de uitspraak van Alkibiades in Pfeijffers roman ‘dat een waarlijk groot man een man is die ook een vrouw durft te zijn’ (Pfeijffer, 2024, p. 502). Dat kan geïnterpreteerd worden als een knipoog naar de hedendaagse lezer, die bekend is met een gewijzigd vrouwbeeld. Met dergelijke ingrepen slaat de auteur een brug van zijn historische figuur naar onze tijd of wil hij een ander beeld van de historische persoon presenteren.

Ook actualisering van de taal kan een vergelijkbaar fictionaliseringseffect hebben, bijvoorbeeld wanneer Oldenbarnevelt bedenkt dat hij werd opzijgezet en dat nog wel in zijn eigen omgeving, het Binnenhof, waar hij een publieke figuur was: ‘Om niet te zeggen dat hij er alle lakens had uitgedeeld, *nou*, misschien niet alle, maar dan toch heel veel. Hij was opzijgezet’ (Matsier, 2019, p. 63). En hij denkt terug aan ‘het al vroeg begonnen en nooit meer opgehouden *gesodemieter* over de Synode’ (*ibidem*, mijn cursivering). Zo denkt Alkibiades, eveneens verwickeld in een zwaar proces in al even anachronistische termen: ‘Als ik erin slaagde het proces te overleven waarin ik van alles werd beschuldigd wat maar bedacht kon worden door lieden die baat hadden bij mijn *deconfiture*, zou ik...’ (Pfeijffer, 2024, p. 620-621). Een dergelijke woordkeuze kan men interpreteren als een aanwijzing dat de auteur tegelijk iets over onze tijd wil vertellen, dat hij zijn personages wil ‘onthistoriseren’.

‘Imagery, especially iterative imagery, is another feature which in hybrid biography undermines factuality, suggesting a second, more general level of meaning’ (Schabert, 1982, p. 11). In *De man van veel* wordt een feitelijk gegeven, namelijk de winterse sneeuw, als romanmotief ingezet en krijgt daardoor extra betekenis binnen de roman. De hoofdstukken die zich afspelen in de psychiatrische instelling beslaan een periode tussen december en begin maart. Niet verwonderlijk dus dat er vaak sneeuw ligt in de tuin van de psychiatrische instelling waar De Kom verblijft: ‘Sneeuw in de nacht, dacht hij, dat was als stilte op stilte. Hij sloot zijn ogen, overvallen door een enorm verlangen naar absolute rust’ (Amatmoekrim, 2021, p. 67), of even verder: ‘Zou het weer gaan sneeuwen? Misschien vannacht. Hij hield ervan als hij ’s ochtends wakker werd en er lag een verse laag knisperend wit over de wereld. Alsof je die dag helemaal opnieuw kon beginnen, zonder zichtbaar verleden’ (*idem*, p. 86). De sneeuw functioneert in de roman als beeld voor rust, het toedekken van een traumatisch verleden, het opnieuw willen beginnen. In deze passages worden de biografische feiten niet in de eerste plaats gelieerd aan de

historische context, maar aan de binnenwereld van de verhaalttekst. Niet de details moeten dan worden getoetst, maar ‘the whole novel as an imaginative vision of the historical figure’ (Schabert, 1982, p. 5). In dit geval wordt de historische coherentie vervangen door een esthetische coherentie. Bijgevolg zal de lezer zich minder afvragen of het allemaal wel klopt, maar zal hij dergelijke informatie bekijken en waarderen binnen het geheel van het literaire werk. Dit is echter niet zozeer een kwestie van fictionalisering als wel van literarisering van het verhaal.

Gevraagd naar de redenen waarom ze gekende, feitelijke informatie in het verhaal heeft veranderd, antwoordde Amatmoekrim dat het leven van De Kom heel erg tot de verbeelding spreekt, ‘maar wil je echt in de roman gezogen worden, dan moet je je losmaken van de werkelijkheid.’²⁴ Dat doet ze bijvoorbeeld aan het begin van de roman in de scène waarin de ziekenbroeders De Kom komen ophalen. Dat wordt vrij dramatisch beschreven als een luidruchtige, gedwongen opname waarvan de hele buurt getuige was. De kinderen De Kom herinneren zich die avond als ontredderend voor het gezin, maar ontkennen dat er sprake was van tientallen burens die openlijk kwamen kijken. Documentairemaker Ida Does, die contact had met de familie, citeert in dat verband een uitspraak van Tony Morrison over dergelijke ingrepen:

Making a little life for oneself by scavenging other people’s lives is a big question, and it does have moral and ethical implications. In fiction, I feel the most intelligent, and the most free, and the most excited, when my characters are fully invented people. That’s part of the excitement. If they’re based on somebody else, in a funny way it’s an infringement of a copyright. That person owns his life, has a patent on it. It shouldn’t be available for fiction. (Does, 2013)

En tot slot uit hetzelfde boek een voorbeeld van *mise en abyme*, waarbij het ‘herschrijven’ van een leven *door* het hoofdpersonage een afspiegeling is van het ‘herschreven’ verhaal van het hoofdpersonage zelf. Het personage De Kom verwerkt in *De man van veel* zijn trauma over de gebeurtenissen in Suriname in 1932 en 1933 door een verhaal te schrijven over een jonge Surina-

²⁴ ‘Ik wilde hem los zien van de feiten, deze pinnen je te veel vast. Natuurlijk heb je wel feiten nodig, ik kan niet hele grote dingen verzinnen die niet zijn gebeurd. Zijn leven spreekt heel erg tot de verbeelding, maar wil je echt in de roman gezogen worden, dan moet je je losmaken van de werkelijkheid.’ (Amatmoekrim, 2013b)

mer, hier Stampu genoemd, die tijdens de opstanden rond De Kom werd aangehouden en levenslang werd opgesloten:

Toen ik alle andere zaken invulde, de dingen die ik niet kon weten bedoel ik, zijn bijnaam, zijn vrienden, zijn jeugdige overtuigingen, toen was het alsof ik een zwart-witte plaat inkleurde. Ik blies de jongen leven in, en voor de duur van het schrijven werd de pijn een klein beetje verzacht. [...] Anton keek neer op zijn handen, met daarin het schrift. ‘Misschien was het niet waar, dat hij Stampu genoemd werd,’ zei hij aarzelend. ‘Misschien had hij geen vrienden. Misschien werd er niet eens van hem gehouden. Maar zo heb ik het wel geschreven, want het is een werkelijkheid die ik de jongen gun.’ (Amatmoekrim, 2021, p. 205)

6. STRUCTUUR

Ten slotte is ook de manier waarop in biofictie een levensverhaal wordt gestructureerd betekenisvol. Een retrospectief vanuit de ‘last days’ (Schabert, 1982, p. 8) van de protagonist is om verschillende redenen erg geschikt. Zo kan de selectie van de vertelde gebeurtenissen gemotiveerd worden vanuit het selectieve geheugen van de figuur zelf. Bovendien kan een niet-chronologische en onvolledige terugblik dit herinneringsproces een natuurlijk of authentiek karakter geven. De maanden van Oldenbarnevelts gevangenschap bieden nog net geen ‘death-bed meditation’ (*ibidem*), maar zijn reflectie op de mogelijke redenen voor zijn gevangenneming – die hem niet werden meegedeeld – en zijn voorbereiding op een grondige verdediging tijdens het proces vormen een geschikt uitgangspunt voor retrospectie op de politieke en religieuze situatie van die tijd en op mogelijke handelingsmotieven.

In *Margaretha* begint en eindigt het verhaal met een doodsscène. Aan het begin is dat een macaber toneelstukje waarin Margaretha ‘poseert als lijk’; het einde beschrijft haar overlijden in 1586. De momenten die er voor het verhaal worden uitgelicht, zijn ook de momenten die van historische betekenis waren en allicht ook voor haar persoonlijk van belang: haar glorierijke intrede in Brussel in 1559, de twee huwelijken, de geboorte van haar kinderen, waarvan er een vroeg zou sterven, de moord op Willem van Oranje in 1584, vanzelfsprekend een politiek gewichtige gebeurtenis, maar tevens belangrijk binnen het verhaal vanwege de suggestie dat Margaretha verliefd op hem was. Ook *Mrs. Degas* is een last-days-verhaal, waarin de fragmentarisch weergegeven herinneringen van Degas goed aansluiten bij een groeiend zelfinzicht van de schilder, terwijl de

geleidelijke ontsluiting van de informatie eveneens de queeste van de ik-ver-teller-biograaf illustreert. De hele structuur van *Mrs. Degas* wordt bepaald door die zoektocht en niet door een klassieke biografische lineariteit.

Net zomin als de structuur van de hier besproken romans een chronologische levensloop volgt, maakt ze aanspraak op volledigheid. Mongelli ziet hierin zelfs een criterium om biofictie van andere genres af te grenzen: ‘tout roman ou récit qui se focalise non sur la totalité de la vie du personnage biographié mais sur un moment particulier’ (Mongelli, 2019, p. 139). De gedachte hier-achter is dat men niet iemands gehele leven hoeft te vertellen om een beeld van de figuur te geven, maar dat een korte periode even veelzeggend kan zijn.²⁵ Marcel Schwob, die geldt als de uitvinder van het genre met zijn *Vies imaginaires* uit 1896, schreef zelf erg korte fragmenten uit levensverhalen, waarin hij een bepaalde eigenschap van de betreffende persoon centraal stelde. Als een biograaf een kunstwerk wil maken, aldus Schwob, moet hij schrijven over het individu en over de essentie van een personage.²⁶ Een bio-graaf hoeft geen historicus te zijn, maar moet blijf geven van een ‘courage esthétique de choisir’: ‘L’art du biographe consiste justement dans le choix. Il n’a pas à se préoccuper d’être vrai; il doit créer dans un chaos de traits hu-mains’ (Schwob, 1957, p. 16). Volgens Mongelli benadrukte Schwob vooral de triomf van het literaire boven het historische, wat gepaard gaat met ‘le pri-mat de l’imagination sur l’information’ (Mongelli, 2019, p. 53). Nu hoeft een literaire beschrijving niet per se tot verbeelding te leiden, maar in heden-daagse biofictie komen wel vaak duidelijk verzonden elementen het histo-risch-biografische verhaal binnendringen.

7. BIOFICTIE, EEN FENOMEEN VAN DEZE TIJD?

Of men biofictie nu beschouwt als een reactie tegen de klassieke biografie, te-gen de historische roman of net als een ontwikkeling daaruit of als een heruit-gave van de *vie romancée*, een intrigerende vraag blijft waarom een dergelijk hybride genre in deze tijd blijikbaar zo aantrekkelijk is.

²⁵ Ook biografen kiezen soms een kortere periode om hun persoon te beschrijven, bijvoorbeeld de beginperiode of de laatste levensjaren, zie respectievelijk Arie Pos, *De wording van Gerrit Kom-rig* (2022); Hans Goedkoop, *Vaderskind. De oorlog van Renate Rubinstein* (2022); en Hans Van-devoorde, *Stil verzet. De oorlogsjaren van August Vermeylen* (2024).

²⁶ Schwob, 1957, p. [9]: ‘L’art est à l’opposé des idées générales, ne décrit que l’individuel, ne désire que l’unique. Il ne classe pas; il déclassé.’ Een Nederlandse vertaling van dit werk van Schwob als ‘Fictieve biografieën’ is te vinden in *Raster* (2007), 118: 65-150.

Dat literatuur in staat is om een diepere waarheid bloot te leggen, hebben romanciers al vaak en in de meest diverse bewoordingen beschreven. Ook biofictie ambieert dit en tracht om tegelijk over het verleden én over de huidige tijd te spreken, getuige de angstaanjagende herkenbaarheid in het verhaal van Alkibiades over het verval van de democratie (Pfeijffer, 2024, p. 24). Voor Lackey is '[o]ne of the central features of biofiction [...] that, while the work is seemingly about a figure from the past, it is consciously and strategically about the authorial present' (Lackey, 2022, p. 41).²⁷ De lezer kan naar zo'n dubbele leeswijze worden geleid door anachronistisch commentaar of door modern taalgebruik.

Ten tweede kan biofictie beogen een alternatieve visie op een persoon te geven, deze te bevrijden van de traditionele beeldvorming, 'onze postslavernijheld Anton de Kom terug naar menselijke proporties' te brengen, zoals Astrid Roemer in het 'Woord vooraf' tot *De man van veel* schreef. In dat geval voelt de biograaf zich vrij 'to interrogate the individual choices involved in complex histories and to liberate the interpretation of facts to new conceptions' (Rademacher, 2022, p. 4). Of zoals Pfeijffer in zijn Homeruslezing *Is geschiedenis fictie?* zijn model voor historisch onderzoek noemde: 'het dogma van maximalistische interpretatie'. Met empathie en fantasie, aldus Pfeijffer, heeft hij tegelijk een 'zo waarheidsgetrouw mogelijke reconstructie' van de historische gebeurtenissen gegeven én 'een mogelijke voorstelling van hoe Alkibiades aan het eind van zijn leven zou hebben kunnen terugkijken op zijn tumultueuze belevenissen' (Pfeijffer, 2024, p. 26).

Puur spelplezier kan een derde drijfveer zijn om van de feitelijke geschiedenis af te wijken en in een verbeeldingswereld te duiken. Koen Peeters deed dit in zijn roman *De mensengenezis* (2017) over de antropologieprofessor Renaat Devisch. Daniel Kehlmann sprak al van 'the great game of narrating the past afresh' toen hij zijn avonturenroman *Die Vermessung der Welt* (2005) schreef, over de Duitse natuuronderzoeker Alexander von Humboldt en de wis- en natuurkundige Carl Friedrich Gauß (Kehlmann, 2007).

Weinig auteurs en onderzoekers echter beschouwen biofictie als een louter postmodern spel. De toenemende vervaging van de grens tussen referentiële en fictionele discoursen en de invloed van een postmoderne esthetica kunnen als een vierde verklaring voor biofictie worden aangehaald. Gefen stelt vast dat fictie vandaag 'un mode légitime de discours sur le monde' is geworden,

²⁷ Zie ook Krsteva: 'What they [auteurs van biofictie] do, in fact, is to make a connection between the time of their subject's life and their own time in order to strategically convey bi-temporal truths' (Krsteva, 2023, p. 33).

een nieuwe vorm van kennisproductie (Gefen, 2004, p. 308).²⁸ De tendens om geschiedenisoverdracht, bijvoorbeeld in musea of in podcasts over historische figuren, via ‘beleving’ en allerlei vormen van ‘re-enactment’ te realiseren, sluit hierbij aan. Rademacher noemt biofictie een manier van ‘commenting on the epistemological challenges of contemporary life’ (Rademacher, 2022, p. 4). Ondanks de rol van verbeelding erin worden aan het genre een heuristische waarde en een waarheidsaanspraak toegeschreven, ook al gaat het niet om een feitelijke historische waarheid.

Zo kan biofictie worden gezien als een denkexperiment. De auteur probeert zich voor te stellen wat de gebiografeerde heeft gedacht en gevoeld, welke motieven een rol kunnen hebben gespeeld in zijn handelen, zoals in het geval van *De advocaat van Holland*. Biografieën die als doel hebben een ‘enquête herméneutique de l’être humain’ te ondernemen, kunnen dat op allerlei manieren doen, met een artistiek of een wetenschappelijk discours, met of zonder inzet van fictie, met empathie of door identificatie (Mongelli, 2019, p. 80).

8. LEESCONTRACT

‘Biofiction is fiction’ schrijft Lackey (2022) op de eerste bladzijde van zijn *Introduction*. Volgens deze opvatting kan men stellen dat ‘biofictions liberate fiction from interacting only with invented worlds’ (Rademacher, 2022, p. 79). Het gaat om romans die de werkelijkheid een belangrijke plaats willen geven in het verhaal en iets willen zeggen op basis van een historische figuur. De inherente hybriditeit van het genre, de combinatie van geschiedenis en fictie, heeft als gevolg dat men de grens tussen beide vanuit de twee kanten kan overschrijden. Lackey vertrekt van de fictiezijde en neemt daarmee de positie in van biofictieschrijvers, die hun werk in de eerste plaats zien als een roman, terwijl veel wetenschappelijke commentaren biofictie vanaf de andere zijde benaderen en het genre definiëren in relatie tot de doelen en technieken van de biografie. In deze twee gevallen hebben we te maken met een andere standaardleesmodus – of we kunnen ook zeggen dat de lezer in beide gevallen een verschillend leescontract sluit: een dominant fictioneel versus een dominant

²⁸ Cf. de recente publicatie *Ultramontaan. Dialogen over geloof, gezag en neogotiek* wordt aangekondigd als ‘een ideeëngeschiedenis die balanceert tussen non-fictie en fictie, zich in de traditie van filosofische dialogen plaatst maar vooral licht wil werpen op een donker hoofdstuk uit ons culturele erfgoed’ (Verplaatse, 2024, achterplat).

biografisch pact met het boek. Hoe dan ook, het komt steeds tot een botsing tussen fictionele en feitelijke elementen.

De veronderstelde achtergrondkennis van de lezer vormt de achtergrond waartegen biofictie gelezen wordt: ‘Cette condition fondamentale d’indécidabilité constitue le fondement de toutes les écritures hybrides contemporaines’ (Mongelli, 2019, p. 245). De lezer, die niet altijd kan beoordelen of iets waar of verzonnen is, leest de literaire intentie af van het leescontract dat hij voor zich meent te hebben en doet dit op basis van signalen in de tekst en de paratekst. Naar aanleiding van *The Magician*, de succesvolle roman over Thomas Mann, zei auteur Colm Tóibín hierover: ‘One of the things you have to remember in a novel like this is that you have many rights and very few responsibilities. Your responsibility is to the reader’ (Lackey, 2023, p. 43).

9. CONCLUSIE

De vier hierboven besproken voorbeelden van biofictie vertonen enkele kenmerken die men als prototypisch voor het genre kan beschouwen. De hoofdpersonen die in biofictie figureren, zijn vaak minder bekende mensen, vrouwen, antikoloniale figuren, personen naar wie in de traditie van de klassieke biografie minder aandacht is gegaan. Het basiskenmerk van het genre is het hybride karakter van de tekst, de combinatie van een verhaal over een reële persoon met verzonnen elementen.

De manier waarop auteurs met hun bronnen omgaan kan erg verschillen, maar de informatie uit het bronnenmateriaal wordt op een dusdanige manier in het verhaal verwerkt dat het verstrekken van deze informatie door de verhaalhandeling gemotiveerd wordt.

Daarnaast zijn er een paar typische verteltechnische aspecten die geïnterpreteerd kunnen worden als aanwijzingen voor de intentie van biofictieel schrijven. Anders dan in een historische roman of klassieke biografie staat de biograaf-verteller hier dicht bij de gebiografeerde figuur. Hij kan deze direct aanspreken en lijkt zich soms in dezelfde ruimte en tijd te bevinden. Het gebruik van historisch presens en een overwegend interne focalisatie vanuit de protagonist versterken het effect van nabijheid. Daarnaast is er geregeld toch ook een beweging te zien van afstand nemen. Vanuit een hedendaags perspectief of door modern, anachronistisch taalgebruik wordt er commentaar op de persoon of gebeurtenissen gegeven. Dit toont aan dat het verhaal tegelijk wil

spreken over de historische figuur én over de eigen tijd en als een verhaal met twee tijdslagen wil functioneren.

Biofictie vertelt geen volledig noch chronologisch levensverhaal, vanaf de geboorte tot de dood, maar selecteert kortere levensfasen. De laatste maanden of ultieme dagen van een persoon lijken hiervoor bijzonder geschikt en kunnen dan fungeren als het kader vanwaaruit fragmentarisch, via herinneringen en flashbacks, naar vroegere gebeurtenissen wordt teruggekeken. Zo wordt de structuur van het verhaal zelf een afbeelding van een zoektocht naar inzicht of van een reis langs herinneringen. De voorstelling van een objectief beschrijfbaar, rechtlijnig leven wordt hiermee verlaten en vervangen door de beschrijving van een levensloop die op een subjectievere manier gestalte krijgt.

Het gebruik van interne focalisatie, de weergave van een innerlijk bewustzijn, gedachten en gevoelens, reflectie op handelingsmotieven zijn gekende technieken in historische romans. In biofictie worden deze en andere fictionaliserende technieken ingezet om mogelijke, plausibele en alternatieve perspectieven op een persoon en diens leven te bieden en de vaste beeldvorming over die persoon open te breken. Maar biofictie gaat verder in het fictionaliseren en het valt voor de lezer niet altijd uit te maken of hij met reële dan wel met verzonnen gegevens te maken heeft. Dat kan gaan om toevoegingen, invullingen van lege plekken in het levensverhaal, maar ook om veranderde voorstellingen van gekende gebeurtenissen.

Hét heikele punt is de manier waarop biofictie zijn hybride status aan de lezer duidelijk maakt. Het herkennen hiervan wordt mee bepaald door de leeservaring en de achtergrondkennis van de lezer en diens tolerantie tegenover deze bijzondere hybride vorm. Aan de ene kant lijkt er een toegenomen tolerantie merkbaar, wat te maken kan hebben met bovengenoemde verklaringen. Aan de andere kant kan er kritisch naar de ethische verantwoordelijkheid van de auteur gekeken worden, zoals in de hierboven aangehaalde uitspraak van Tony Morrison: '[A] person owns his life, has a patent on it. It shouldn't be available for fiction.'

Literatuurlijst

Amatmoekrim, K. (2013). *De man van veel*. Amsterdam: Prometheus.

Amatmoekrim, K. (2013). 'Ik zou wel met Anton kunnen samenleven'. *De Ware Tijd*, 26 september 2013. Blog werkgroep Caraïbische letteren. <<https://werkgroepcaraibischeletteren.nl/karin-amatmoekrim-ik-zou-wel-met-anton-kunnen-samenleven/>> [15 november 2024].

- Benton, M.** (2015). *Towards a Poetics of Literary Biography*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Boldrini, L.** (2012). *Autobiographies of Others. Historical Subjects and Literary Fiction*. New York: Bloomsbury.
- Boldrini, L., Cernat, L., Gefen, A. & Lackey, M.** (2025). *The Routledge Companion to Biofiction*. Londen/NY: Routledge.
- Buisine, A.** (1991). 'Biofictions.' *Revue des Sciences Humaines*, 224: 7-13.
- Cohn, D.** (1999). *The Distinction of Fiction*. Baltimore/Londen: J. Hopkins.
- Does, I.** (2013). 'Familie De Kom, tussen werkelijkheid en fictie.' *Starnieuws*, 2 november 2013. Blog werkgroep caraïbische letteren. <<https://werkgroepcaraibischeletteren.nl/familie-de-kom-tussen-werkelijkheid-en-fictie/>> [15 november 2024].
- Fobelets, G. & Vandevoorde, H.** (2012). 'De "vie romancée" als vorm van "middle-brow"-literatuur: de opkomst van een subgenre.' *Spiegel der letteren*, 54/3: 313-335.
- Gefen, A.** (2004). 'Le Genre des noms: la biofiction dans la littérature française contemporaine.' In Dambre, M. et al. (red.), *Le roman français au tournant du XXIe siècle*. Parijs: Sorbonne, pp. 305-319.
- Gefen, A.** (2014). *Vies imaginaires de la littérature française*. Parijs: Gallimard.
- Gefen, A.** (2022). 'De la biofiction à l'exofiction'. In Gelz, A. & Wehr, Ch. (red.), *Biofictions ou la vie mise en scène. Perspectives intermédiaires et comparées dans la Romania*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, pp. 31-40. <<https://shs.hal.science/halshs-03912740v1>>
- Hancké, L.** (2022). 'Van de biografie naar de biofictie. Jan Willem Stutje over Hendrik de Man.' *Brood en rozen*, 27/2: 1-14.
- Herman, L. & Vervaeck, B.** (2005). *Vertelduivels. Handboek verhaalanalyse*. Brusel/Nijmegen: VUBPress/Vantilt.
- Huizinga, J.** (1950). 'De Taak der Cultuurgeschiedenis'. In *Verzamelde Werken. Deel VII. Geschiedwetenschap. Hedendaagsche cultuur*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon, pp. 35-94.
- Janssen, H.** (2016). *Piet Mondriaan. Een nieuwe kunst voor een ongekend leven*. Amsterdam: Hollands Diep.
- Kehlmann, D.** (2007). 'Out of this World.' *The Guardian*, 22 april 2007. <<https://www.theguardian.com/books/2007/apr/21/featuresreviews.guardianreview30>> [15 november 2024].
- Krsteva, M.** (2023). *Towards a Theory of Life-Writing, Genreblending*. New York: Routledge.
- Lackey, M.** (2014). *Truthful Fictions. Conversations with American Biographical Novelists*. Londen: Bloomsbury Academic.

- Lackey, M.** (2016). 'Locating and Defining the Bio in Biofiction.' *A/B: Auto/Bio-graphyStudies*, 31/1: 3-10.
- Lackey, M.** (2022). *Biofiction. An Introduction*. Londen/NY: Routledge.
- Lackey, M.** (2023). 'Unresolving characters in biofiction. Conversation with Colm Tóibín.' *A/B: Auto/Bio-graphyStudies*, 38/1: 39-53.
- Matsier, N.** (2010). *De advocaat van Holland*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Missinne, L.** (2013). *Oprecht gelogen. Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985*. Nijmegen: Vantilt.
- Mongelli, M.** (2019). *Narrer une vie, dire la vérité: la biofiction contemporaine*. Bologna/Sorbonne. <<https://theses.fr/2019USPCA026>>
- Parini, J.** (2016). 'Writing Biographical Fiction: Some Personal Reflections.' *A/B: Auto/Bio-graphy Studies*, 31/1: 21-26.
- Peeters, K.** (2017). *De mensengenezer*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Pfeijffer, I.L.** (2023). *Alkibiades*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Pfeijffer, I.L.** (2024). *Is geschiedenis fictie? Homeruslezing*, Amsterdam: Athenaeum & Polak.
- Rademacher, V.** (2022). *Derivative Lives: Biofiction, Uncertainty, and Speculative Risk in Contemporary Spanish Narrative*. New York: Bloomsbury. DOI: 10.5040/9781501386930.ch-00I
- RTV Seaport.** (2023). *Gesprek met Karin Amatmoekrim*. YouTube-video. <<https://www.youtube.com/watch?v=M-Fh09gGSms>> [15 november 2024].
- Schabert, I.** (1982). 'Fictional Biography, Factual Biography, and their Contaminations.' *Biography*, 5/1: 1-16. <<https://doi.org/10.1353/bio.2010.0805>>
- Schabert, I.** (1990). *In Quest of the Other Person: Fiction as Biography*. Tübingen: Francke.
- Schwob, M.** (1957). *Vies imaginaires*. Paris: Gallimard.
- Siebelink, J.** (2010). *Margaretha*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Vandevoorde, H.** (2019). 'Fictional Autobiography.' In Wagner-Egelhaaf, M. (red.), *Handbook of Autobiography/Autofiction. Theory and Concepts*. Boston/Berlijn: De Gruyter, pp. 603-610.
- Vandevoorde, H.** (2024). 'Aan de slag! Een pleidooi voor meer durf in de biografie.' 9 oktober 2024. <<https://biografieportaal.nl/author/hans-vandevoorde>> [2 december 2024].
- Vanheste, T.** (2002). 'Siebelink op de feministische toer.' *Vrij Nederland*, 7 december 2002.
- Verplaetse, J.** (2024). *Ultramontaan. Dialogen over geloof, gezag en neogotiek*. Antwerpen: Pelckmans.
- Woortman R. & Boots, A.** (2009). *Anton de Kom. Biografie 1898-1945, 1945-2009*. Amsterdam: Atlas/Contact.

‘Waermede hy zoo verre afstaet van de andere dieren’

Gezelle en de ecologie, toen en nu

Geert Buelens, Universiteit Utrecht/Stellenbosch Universiteit

Samenvatting

Guido Gezelle wordt vrij algemeen beschouwd als een groot natuurdichter, maar enkel de taligheid van zijn oeuvre zou hem ook tot een modern schrijver maken. In het licht van de moderniteitskritiek van Amitav Ghosh presenteert dit artikel een revisie van dat beeld door aandacht te hebben voor hoe Gezelle in zijn gedichten en proza (vooral *Uitstap in de Warande*) taal geeft aan niet-menselijke organismen, hoe hij die ‘animistisch’ presenteert en ze ook een handelingsvermogen toeschrijft. Ook de kritiek die Gezelle formuleert op de economische exploitatie van de natuur en de milieueffecten van de industriële revolutie maken hem tot een dichter met een actuele boodschap.

Abstract

Guido Gezelle is commonly recognized as one of the greatest poets of nature, yet his status as a modern author has largely been attributed to his linguistic virtuosity alone. This article, drawing on Amitav Ghosh’s critique of modernity, seeks to revise that assessment by examining the ways in which Gezelle’s poetry and prose (*Uitstap in de Warande* in particular) articulate the voices of non-human organisms, adopting an animistic mode of representation and ascribing agency to them. Furthermore, Gezelle’s reflections on the economic exploitation of nature and on the ecological consequences of the Industrial Revolution make him a poet whose work resonates strongly with contemporary ecological concerns.

Het is uiteraard een anachronisme om Guido Gezelle een klimaatactivist te noemen. ‘Klimaat’ in de huidige *passe-partout*-betekenis van ‘alles wat met klimaatverandering, milieu en ecologie te maken heeft’ bestond helemaal niet in zijn tijd. En ook in de striktere betekenis van klimaatverandering speelde deze kwestie niet. De allereerste theorieën over het functioneren van de atmosfeer en de impact van broeikasgas-

sen werden weliswaar in de tweede helft van de negentiende eeuw geformuleerd (Weart, 2008, p. 1-8), maar het zou nog decennia duren voor niet-wetenschappers hiervan hoorden, laat staan zich hierover zorgen gingen maken.

Het bredere begrip ‘ecologie’ is evenmin vanzelfsprekend toepasbaar op Gezelle. De term zelf werd door Ernst Haeckel gemunt in 1866, halverwege Gezelles leven, maar ook de ecologie zou pas veel later als wetenschap en levensvisie gaan functioneren. Bovendien vooronderstelde Haeckels concept de evolutieleer – voor Gezelle een ondenkbare stap. Zoals elk onderdeel van het leven en werk van Gezelle, is ook zijn houding tegenover de natuurlijke wereld enkel te begrijpen binnen zijn streng-katholieke levensovertuiging.

Zo bekeken, lijkt het weinig zinvol en is het misschien zelfs misleidend om Gezelle in verband te brengen met de klimaatcrisis, laat staan hem te presenteren als een rolmodel voor onze omgang met de natuur. Tegelijk heeft die katholieke orthodoxie Gezelle opgesloten in een antimodernistisch hokje waar hij, literair-historisch, enkel nog uit kon komen als de *talige* modernist die een voorbeeld was voor latere iconen als Paul van Ostaijen en Hugo Claus. Daarmee is, zeker in de bredere samenleving die zelden kennisneemt van de gespecialiseerde Gezellestudie, de *inhoud* van het werk van Gezelle wat in de verdrukking geraakt. Aandacht hebben voor Gezelles visie op de natuur zou een eigentijdse manier kunnen zijn om die inhoud weer centraal te stellen.¹ Bovendien kan Gezelle wel degelijk inspireren op dit vlak, ook voor wie zijn geloof niet deelt. Zijn (inderdaad: altijd weer religieus geïnspireerde) afwijzende houding ten opzichte van het in zijn eeuw zo alomtegenwoordige vooruitgangsgeloof kan ons helpen bij het nadenken over en herdefiniëren van de moderniteit.

Als cultuurhistorisch begrip definieert Van Dale de moderniteit als de ‘moderne manier van leven, denken en werken, die niet beheerst wordt door onwrikbare religieuze, maatschappelijke en culturele dogma’s en tradities’. Volgens deze formulering valt een schrijver als Gezelle inderdaad geheel *buiten* die moderniteit. Op die dogma’s en tradities waren immers zijn hele leven en werk gestoeld. En onwrikbaar waren ze al evenzeer.

In het licht van de klimaatcrisis is het echter zeer de vraag of deze begripsbepaling van Van Dale houdbaar is. Het vooruitgangsgeloof dat zowel de libe-

¹ Eerdere studies over dit onderwerp zijn o.a. Westerlinck, 1977, p. 365-434; D’haen, 1987, p. 434-442; Buelens, 2003; Heynders, 2003; Willockx, 2009; Buelens, 2021 en Buelens, 2024. Graag dank ik oudtestamenticus Bob Becking voor theologisch advies, Els Depuydt voor inhoudelijke en logistieke ondersteuning en de twee anonieme reviewers voor hun zorgvuldige lectruur en correcties.

raal-kapitalistische als de communistische landen opstuwde in de vaart der volkeren was immers evenmin vrij van dogmatische trekken. De politieke, culturele en bovenal ecologische crises waarmee onze maatschappijen worstelen nu die vooruitgang niet langer gegarandeerd lijkt, suggereert bovendien dat de onwrikbaarheid van dat geloof risicovol was; zonder dat geloof lijken grote groepen in de samenleving plots stuurloos.

In dit artikel over Gezelle en de natuur wil ik inzoomen op een aantal bekende en minder bekende gedichten, maar vooral op zijn vrijwel geheel in de vergetelheid geraakte prozabundel *Uitstap in de Warande* (1882), een verzameling teksten die tussen 1866 en 1870 onder die rubriektitel verschenen in zijn volks- en taalkundige weekblad *Rond den Heerd*.² De moderniteitskritiek die Amitav Ghosh formuleert in *The Nutmeg's Curse* (2021) biedt daarbij een kader voor een alternatieve invulling van wat een duurzaam, modern leven zou kunnen zijn, een invulling die het werk van Gezelle een nieuwe relevantie geeft.

1. *UITSTAP IN DE WARANDE*: EEN NATUURHISTORISCHE EN GEWIJDE GESCHIEDENIS

‘Warande’ betekent dierenpark, maar Gezelle ziet het ruimer. Naast dieren als de tijger, de giraf, de beer, de boa constrictor en de krokodil, die je inderdaad in een dierentuin zou kunnen aantreffen, beschrijft hij exotische flora (olijfboom, dadelpalm, kamferboom) en een dier als de walvis dat zich moeilijk in een zoo laat opsluiten. Hij heeft aandacht voor de genoemde, charismatische grote dieren en voor veelal ongewenste heel kleine dieren (muggen, ‘krieldierkens’/microben), voor huisgenoten (‘kobbe’/spin) en zelfs voor een parasiet als de lintworm. Hij licht het onderscheid tussen ‘cacao en cocoa’ toe en legt uit hoe bananen groeien en waar koffie vandaan komt (en welke rol slaafgemaakten spelen in dat proces).

Het vulgariseren van kennis is de belangrijkste bedoeling van deze teksten. Het gaat uiteraard om natuurhistorische kennis, maar conform Gezelles levenslange fascinatie hiermee ook om opmerkelijk veel etymologische kennis. Hij put uit de geschiedenis, waarbij de gewijde geschiedenis (verhalen uit de Bijbel en heiligenlevens) voor hem niet minder reëel is dan die van keizers, koningen en gewone mensen. Systematisch is zijn behandeling van de stof

² *Uitstap in de Warande* wordt hier geciteerd naar de jubileumuitgave. Dit specifieke deel 14 verscheen in 1934 onder redactie van P. Allossery.

niet – de exotische flora die hij beschrijft lijken allemaal uit het Heilig Land/Palestina te komen, en bij de walvis zou je een passage over Jona verwachten, maar die is er niet. De rode draad is niettemin helder: net als in veel van zijn gedichten bezingt Gezelle in deze stukjes via de Schepping de Schepper.

Zoals Koen Calis al aanstipte (1999, p. 76-77) is Gezelles uitgangspunt wezenlijk creationistisch. ‘Alles in den kemel is van den alvoorzienden God geschikt en gebouwd om er eenen oprechten woestijndraver van te maken’ (Gezelle, 1934, p. 106). God heeft de wereld geschapen en wist uiteraard wat Hij deed. De mens heeft er soms het raden naar – al dat lijden, al dat bloed? – maar dat zegt vooral iets over de beperkingen van de mens en de buitenwereldse wijsheid van de Almachtige.

Zowel de samenstelling van de natuurlijke omgeving als de positie die de mens daarin inneemt, zijn in *Uitstap in de Warande* bepaald door passages uit het Oude Testament, respectievelijk de zondvloed (die het aantal mensen en dieren decimeerde, Gen. 6-8) en de eigenlijke schepping en zondeval (Gen. 1-3) waarin de mens eerst de opdracht kreeg te heersen over vissen, vogels en alle dieren die op de aarde rondkruipen, om die heerschappij vervolgens te verliezen.

Zo begint de boekuitgave:

Als afgefallen koningen en eermalige gebieders over alle schepselen, zoo gaan wij heden eenen uitstap doen in het rijk dat ons eertijds onderdanig was, en aldus beschouwen 't gene dat zou de glorie gemaakt hebben van het menschdom, ware 't menschdom getrouw gebleven aan zijnen almachtigen Gebieder. (Gezelle, 1934, p. 1)

Dat de mens door de zondeval het recht (of de opdracht) verloor gebieder over alle schepselen te zijn, staat strikt genomen nergens in het Oude Testament vermeld. In het licht van het zondebesef dat Gezelle de lezer wil inprenten werkt deze claim echter twee keer: de mens is een gevallen koning en zal in deze teksten ervaren wat hij op dat vlak door de val verloor.

Gezelle heeft het in dat verband over ‘de glorie [...] van het menschdom’; blijkbaar beschouwde hij de heerschappij over de natuur als het grootste geschenk dat God de mens kon geven. Maar dus ook: kon terugtrekken, weer wegnemen. Dat deze alinea de intro vormt van de tekst over de leeuw is vast niet toevallig. Leeuwen zijn immers de koningen en heersers van het dierenrijk en als ‘rauw vleesch verterende dieren’ zouden ze bovendien ook zomaar de mens tot prooi kunnen maken (*ibidem*).

Als de mens trouw was gebleven aan God, zou hij in het dierenrijk geen natuurlijke vijanden kennen. Dat is nu echter niet meer het geval. Zowel bij de hyena ('heure vijandschap, die 't menselijk geslachte op hem getrokken heeft in den val des eersten vaders') als bij de beer ('dien ouden eremijt, die [...] sedert Adams val, een van de felste vijanden is des menschdoms') benadrukt Gezelle dat de zondeval deze dieren voor de mens levensgevaarlijk maakte (*idem*, p. 41 en 87).

1.1. VOORUITGANG EN EVOLUTIE

Wie enigszins vertrouwd is met Gezelles bijdragen in *'t Jaer 30* weet dat hij niet echt geloofde in de vooruitgang. Zelf gebruikte hij er bij voorkeur de aanduiding 't progrès' voor, wat zijn scepsis nog sterker uitdrukt. Alles wat via de verlichting uit het goddeloze Frankrijk kwam, was immers extra verdacht. In zijn ultramontaanse, antiverlichtingsdenken waarin het gezond verstand, overlevering uit het volk en kerkelijke dogma's en Bijbelse kennis primeerden, was er voor fundamentele vooruitgang, laat staan het evolutiedenken geen plaats.

Uitstap in de Warande bevat niettemin enkele passages die deze karakterisering relativeren. Typerend is de volgende uitspraak over het gebruik van hysop als geneeskundig gewas: 't placht eertijds in alle hoven aanwezig te zijn, nu en vindt men het maar zelden meer, het is verdwenen, met veel andere medecijnplanten, wanneer men de scheikunde zoo zeer heeft zien toemen en den voorkeur doen geven, met of zonder reden, aan gemaakte medicamenten' (Gezelle, 1934, p. 61). Dit plantje, dat hij misschien nog kende uit zijn vaders tuin, heeft zijn directe functie verloren in de moderne samenleving, want het is vervangen door geneesmiddelen uit de chemische industrie. Dat is niet automatisch een goed idee, suggereert Gezelle: verliest de samenleving niet ook kennis én geneeskracht door deze zogenaamde vooruitgang? Anderzijds: 'met of zonder reden' impliceert dat er ook omstandigheden kunnen zijn waarin deze moderne medicijnen wel degelijk terecht gebruikt worden. Dan is er, zo zou je kunnen zeggen, reden om het toch over vooruitgang te hebben.

Dat geldt ook voor passages waarin Gezelle kritisch is voor bijgeloof ('maar dat is superstitie', *idem*, p. 90) en voor wat het taalgebruik reveleert over misvattingen die koppig onder het volk doorleven. Zo wijst Gezelle, nochtans de liefhebber bij uitstek van kennis die in de taal en in het volk verzonken ligt, erop dat er over de nachtzwaluw nog altijd verkeerde verhalen de

ronde doen: ‘Dit is de waarheid, maar, haddet gij over twee drie duist jaar de geleerden en nu nog sommige lieden onder ’t volk te rade gegaan, zij hadden u gansch een ander historie van de nachtzwaluwe uiteen gedaan’ (*idem*, p. 65). Die verkeerde volkswijsheid gaf de vogel al in de Oudheid zijn naam: de *caprimulgus/goatsucker/milchsauger/tette-chèvre* ‘melkt bij nachte de melkkoeien en trekt de geeten drooge, zeide men, en alle beeste die hij gemolken heeft besmet hij aan den uier’ (*ibidem*). Gezelle benadrukt echter dat dit ‘onwaarheid’ is die de vogel geheel onterecht een slechte naam heeft bezorgd (*ibidem*).

Deze kennis is niet vrijblijvend, want zulke misvattingen kunnen gevaarlijk zijn. Zo blijft het volk denken dat de zogenaamde pestvogel de pest aankondigt, maar het omgekeerde is waar, aldus Gezelle: ‘de laatste maal, dat hij in Vlanderen verschenen is ten minsten, is hij juist te late gekomen om de peste aan te kondigen, te weten als de peste of cholera gedaan was’ (*idem*, p. 86).

Ons beeld van Gezelle hoeft door deze voorbeelden niet helemaal omgegooid te worden. Bovenal geloofde hij in empirie, in wat hij met zijn eigen ogen kon zien. Het pestvogelvoorbeeld illustreerde in dat opzicht vooral zijn geloof in scherpe waarneming.

Empirie dus, waarbij ook dissectie een toegestane manier is om tot kennis te komen. In het artikel over ‘De zonnestraalvogel’ (kolibrie) schrijft Gezelle smalend over wetenschappers ‘die uit hun hoofd beschrijven ’t gene zij nooit gezien en hebben’. Die zouden over deze diertjes beweerd hebben dat ze ‘alleen over dauw en honing leven’ maar ‘andere en wijzere [geleerden] hebben de waarheid nader zien te bespeuren, en hebben die kleene dierkens hunne kleene mage onderzocht en opengedaan’ (*idem*, p. 115). Typerend voor Gezelle – de dichter, en in dit geval de liefdevolle bewerker en vertaler van Longfellow’s *The Song of Hiawatha* (1855) – is dat hij zijn stuk de titel meegeeft van ‘de schoone name’ die aan deze vogels werd gegeven door de *natives* in de Verenigde Staten; een volk dat, tot Gezelles opperste goedkeuring, in innig contact met de natuur leeft en dus een bovengemiddelde kennis en inzicht bezit op dat gebied.

Gezelle bekijkt de vooruitgang onder meer met zoveel scepsis omdat ze in de praktijk, in het moderne, industrialiserende Westen, met zich meebrengt dat mensen vervreemd raken van de natuur: ‘eertijds hechtte men zijn gedachten aan alle schepselen vast, de nature was als een boek voor iedereen, en iedereen was door die nature aansprekelijk en ontroerbaar, onzeggelijk meer als nu’ (*idem*, p. 67). Gezelle presenteert het als een algemeen en nauwelijks voor te stellen feit (‘onzeggelijk’), maar zijn eigen oeuvre illustreert dat dit alles

niet noodzakelijk voor iedereen gold. De sprekende en ontroerende natuur is misschien wel bij uitstek de scheppende en dragende kracht van zijn poëzie.

Bij Gezelle blijft de gedachte primeren dat de natuur het boek van God is. Vooruitgang en innovatie zijn voor hem vooral denkbaar door studie van dat boek.

De mensch heeft allengerhand geleerd de Voorzienigheid na doen; na het lichaam van de zwane heeft hij zijne schepen gebouwd, bij voorbeeld, en, gelijk God den houtspicht gemaakt heeft om de overmate van boomgedierte op te eten, zoo bouwt de mensch ook aan zijne stoomtuigen eenen toestel om des noods den overmachtigen stoom af te laten en berstingen te voorkomen. (*idem*, p. 84)

In die laatste zin kiest Gezelle een opmerkelijk voorbeeld. Het symbool bij uitstek van de vooruitgang en de industriële revolutie, de stoommachine, legitimeert hij – en eens te meer is dat de kern – door ze terug te brengen tot iets wat al door God was bedacht.

Niettemin is enige vooruitgang op het vlak van kennis in Gezelles visie dus wel degelijk mogelijk, en hetzelfde geldt voor beschavingen. Die zijn niet allemaal gelijk, ook hier is de ene beter dan de andere. In de bijdrage over de hyena valt in dat verband een passage op die de verspreiding van de dieren over de aarde in een opmerkelijk licht plaatst. Suggereert Gezelle in ‘De crocodile’ dat de aan- of afwezigheid van roofdieren in specifieke gebieden afhangt van Gods beslissing (‘afschuwelijkheden, waarover wij God te danken hebben dat ze hier niet en zijn’, *idem*, p. 99), dan staat in ‘De hyaine’ dat het nut, de functionaliteit van dieren in bepaalde regio’s samenhangt met het beschavingspeil van die plek: ‘Zoo verre zijn wij gevorderd in beschaafdheid, dat wij den wreeden dienst van de hyaine hier niet meer van doen en hebben’ (*idem*, p. 41).

Omgekeerd geredeneerd zou dit betekenen dat landen waar zulke wrede dieren wel nog voorkomen onvoldoende beschaafd zijn om het zonder te kunnen stellen. Deze redenering zou ook het verdwijnen van soorten op bepaalde plekken kunnen verklaren. ‘In Europa leeft er eene enkele soorte van nachtzwaluwen, die raar wordt’, schrijft hij in het eerdergenoemde korte opstel over dit dier, dat blijkbaar in Europa niet meer van doen is (*idem*, p. 65). Maar zou dat echt zo zijn? In de eerste alinea stelt de auteur meteen dat dit dier door God ‘gemaakt is om bij nachte het venijn te pakken, dat in de lucht vliegt en omtrent de beesten verkeert’ (*ibidem*). Zou dat venijn dan evenzeer Europa verlaten hebben? Dat vertelt hij er niet bij, maar we leren wel dat het hier gaat

om ‘ongedierte, dat, ongevangen, ontstekingen veroorzaakt op de uierspenen’ (*ibidem*).

Vooruitgang en evolutie zijn natuurlijk geen synoniemen, al gingen het geloof in of de afkeer van beide in de negentiende eeuw wel vaak met elkaar samen. Gezelle hoort in dat opzicht in het tweede kamp thuis; ecologische ontwikkelingen en situaties die Darwin begreep als mechanistisch en zonder doel, brengt Gezelle in verband met God. Zo stelt hij in ‘De kobbe en de meeze’: ‘Zoo heeft de Schepper alles geëvenredigd, dat het een dier ’t andere ten onderen houdt, en belet van te menigvuldig te worden’ (*idem*, p. 60).

De Schepper mag dan Almachtig zijn, de mens heeft wel degelijk de kracht en macht om in die schepping in te grijpen. Gezelle is daar op het eerste gezicht geen voorstander van. Zo keurt hij het domesticeren van dieren af, omdat dit bij uitstek een ingreep is die de schepping aantast: ‘het tamkweken verleelijkt de dieren en doet ze alleszins verbasteren en ontworden van ’t oorspronkelijk model dat God gemaakt en bestemd heeft’ (*idem*, p. 75). (Of deze hovenierszoon met betrekking tot bloemen en planten hetzelfde voorbehoud had bij kruisen e.d. maakt de tekst niet duidelijk.) In sommige omstandigheden lijkt de mens toch te mogen of zelfs te moeten ingrijpen, bijvoorbeeld wanneer er in dat goddelijke evenwicht een verstoring opgetreden lijkt te zijn. In het genoemde stuk over de spin vervolgt Gezelle zijn betoog met een voorbeeld van massale bestrijding van deze veelpotigen: ‘Daarom is ’t ook dat men onlangs nog eene zoo groote hoeveelheid musschen naar Australiën gescheept heeft, om daar de kobben of ’t ander ongedierte in den teugel te houden’ (*idem*, p. 60).³

Dit geval leek dus een poging om een vorm van evenwicht te herstellen, maar het lot van de walvis illustreert dat zelfs het volledige voortbestaan van soorten afhankelijk kan zijn van menselijk handelen, in dit geval de Amerikaanse walvisvangst: ‘De Americaanders zijn tegenwoordig de eenigste die nog walvisch vangen; in 1852 hadden zij 756 schepen op die vangst, en, als ’t zoo nog eenige jaren voortduurt, ’t en zal in geheel Gods scheppinge geen enkel hoofd walvisch meer te vinden zijn, slacht zoo veel andere dieren, die met den algemeen zondvloed teenemaal uitgestorven zijn’ (*idem*, p. 78). Die laatste toevoeging intrigeert: de dieren die tijdens de zondvloed zijn omgekomen (alle landdieren en vogels die niet op de Ark van Noach zaten), hadden die dan gewoon pech of hadden ze net als alle mensen (op Noach en zijn gezin na)

³ Deze operatie was overigens een heel relatief succes. Al snel waren er zoveel mussen dat zij, op hun beurt, als ongedierte werden gezien én bestreden (Andrew & Griffith, 2016, p. 12).

schuld en was hun dood bijgevolg een verdiende straf? Daarover spreken Bijbel noch Gezelle zich uit.⁴

In de beschrijving van de walvis valt, met de kennis van vandaag, een formulering op die, vrijwel zeker onbedoeld, een vorm van evolutie kan impliceren:

De walvisch heeft eenen dikken zwaren kop, en is, in den eigensten zin, hardnekkig, niet kunnende zijn hoofd draaien zonder geheel zijn machtig lijf te verwenden; de beenderen in zijnen nekke, die nauwelijks nekke mag heeten, zijn *aaneenvergroeid*, en dat was noodig om, met zulk een zwaar hoofd en wijde muile, de weêrstaande wateren te kunnen klieven zonder ommeslaan. (*idem*, p. 76, mijn cursive-ring)

‘Aaneenvergroeien’ lijkt een proces te impliceren, anders dan de kant-en-klare dieren die God, blijkens de rest van de tekst, heeft geschapen.⁵

Allicht moeten we aan deze ene passage niet al te veel gewicht toekennen, al staan er elders in het boek ook nog formuleringen die een geloof in evolutie uitspreken op gebieden buiten de strikte biologie. Over taal, bijvoorbeeld, schrijft Gezelle in ‘De otter’: ‘Geen wonder dan dat de oud-Indische tale, waarvan onze Europese talen mede afkomstig zijn, *nudra* gezeid heeft tegen dat waterdier, en ’t Grieksch, eene zuster van ’t Samskrit [sic], *enudris*’ (*idem*, p. 101). De volkstaal, die de moedertaal is, kwam rechtstreeks van God, maar blijkbaar toch ook via mensen en talen aan de andere kant van de planeet.

1.2. HIËRARCHIE

In de schepping, zo ziet Gezelle, is het ene schepsel de prooi van het andere; voedsel, dus. Ook de levensnood van de mens impliceert altijd de dood van

⁴ Deze manier van redeneren roept de vraag op of de mensen die in tropische gebieden vol gevaarlijke dieren leven die dreiging en vijandschap dan ook verdienen. (In elk geval: ze genieten niet de goddelijke bescherming die de mensen in de Lage Landen wel hebben.) Met zoveel woorden zegt Gezelle dat niet, maar hij geeft wel een opsomming van wat bijvoorbeeld de bewoners in het Oosten allemaal te verduren krijgen: ‘de brandwind, de mosquito of straalvliege, de sprinkhanenlegers, die eene geheele zaaite afeten, ja, de pelen van de boomen knagen gelijk afgebrand, leeuwen, tigers, en ander wild gedierte, en, tot in het water toe, de afgrijzelijkste crocodeilos of crocodile’ (*idem*, p. 99).

⁵ Calis (1999, p. 86) wijst nog op een indirecte verwijzing naar Darwin in *Uitstap in de Warande* en eentje in een spottende dialoog uit januari 1865 in ‘*t Jaer 30*’.

andere schepselen, zal hij zonder eufemismen of enige vorm van romantisering betogen in *Tijdkrans*:

'k En ete niet, of 't gene ik ete,
't heeft de dood gesmaakt;
het wreede mes, of de al zoo wreede
hamersmete,
heeft het afgemaakt.

Het kooren, dat de landman levend
uit de velden voert,
wordt doodgepletterd, eer het, vleesch- en
voedselgevend,
mij den honger snoert. (Gezelle, 1999, p. 783)

Een wreed mes, een hamerslag, afmaken, doodpletten: de woordkeuze is confronterend. Stelselmatig legt ze de nadruk op het geweld waarmee de ik (en bij uitbreiding: de mens) zichzelf in en via de schepping voedt. Dit is echter niet de enige relatie die de mens kan onderhouden met andere schepselen. Zelfs de leeuw, die beduchte heerser over het dierenrijk, kan een mensen-vriend worden.

In *Uitstap in de Warande* vertelt Gezelle met veel panache een verhaal over de veelal met een leeuw afgebeelde heilige Gerasimos (Hiëronymus). Die zou een leeuw getemd hebben door een doorn uit zijn poot te verwijderen, waarna het dier zich, onderdanig als een hond kan zijn, volledig op de ascetische monnik had gericht. Toen hij na een tocht door de woestijn zijn meester niet meer aantrof, bleek de leeuw ontoestbaar. Hij stierf 'van honger en verdriet' bij het graf, aldus Gezelle (1934, p. 9). Darwiniaans geformuleerd toonde Gerasimos zich in dit verhaal *the fittest*, en dus de sterkste. Aangezien de mens niet door de leeuw getemd kan worden, was ook in dit verhaal duidelijk dat de mens bovenaan stond in de hiërarchie.

In haar analyse van Gezelles natuurgedichten benadrukte Christine D'haen (1987, p. 442) dat de dichter de natuur 'finaal op een on-religieuze wijze' erwaarde en dat de houding die uit deze verzen spreekt veeleer 'animistisch' dan 'pantheïstisch' genoemd moet worden: alle dingen hebben voor hem een ziel. Meer nog: ze lijken heel erg op mensen. De natuur in Gezelles gedichten 'voelt, ze lijdt, ze verblijdt zich, verdedigt zich, dreigt, verzoent' (*ibidem*). Dat zien we ook in het verhaal over de leeuw, maar algemeen gesproken lijkt de vulgariserende prozaschrijver Gezelle toch in een andere toonaard te werken, veel meer vanuit de mens dan vanuit het dier.

De tijger, bijvoorbeeld, wordt voor Sumatra ‘eene ware land- en volksplage’ genoemd, waarbij Gezelle God expliciet dankt dat dit dier in Europa niet te vinden is (Gezelle, 1934, p. 27). Daarna verhaalt hij in detail hoe dit dier opgejaagd en gedood kan worden – zonder de empathie die hij in zijn vele dier-, plant- en boomgedichten toont (vgl. infra; Roland Holst, 1931, p. 88-89; Buelens, 2024). In zijn jachtpassage over de luipaard (‘liebaart’) lijkt de schrijver er zelfs enig genoeg in te scheppen dat het hier ‘toch maar een onredelijk dier’ betreft (Gezelle, 1934, p. 36).

Deels is dit wellicht een narratieve, dus literaire strategie: een aantal keer voert Gezelle een fictionele ik op die in verre landen exotische dieren waarneemt, maar ook op ze jaagt en zo ‘met een pistoolschot’ een hyena doodt (*idem*, p. 41) of een hertenkalf (*idem*, p. 48). Misschien dienen deze passages vooral om ook via deze weg de hiërarchie in de schepping te bevestigen: in *the great chain of being* staat de mens bovenaan (vgl. Lovejoy, 1964). Zelfs mensen die hij als ‘wilden’ omschrijft, blijken toch in het vernuft waarmee ze jacht maken op, in casu, de bizon ‘alles meester kunnende menschen’ (Gezelle, 1934, p. 114).

Dat hiërarchische denken impliceert uiteraard ook dat er hoge en lage dieren zijn. Een dier als de ‘houtvalke’ rekt hij tot ‘dat leeger en wreeder gebroedsel’ en hij categoriseert hem ook als ‘een ontaarde aardelaar’ (*idem*, p. 43), suggererend dat dieren, net als mensen, kunnen degenereren. Dat is ook de ‘koekoek’ (koekoek) overkomen: ‘Geen vogel die zoo afgevallen is van stand’ (*idem*, p. 54), allicht appellerend aan de angst voor standsverlies die de negentiende-eeuwse mens zo bezighield. De oorzaak voor het lot van de koekoek is overigens intrigerend: niet zijn eigen daden (laat staan schuld) brachten hem in die lagere positie, maar hoe de mens ermee omgaat. En daar is iets bijzonders mee aan de hand. In de prechristelijke tijd, zo stelt Gezelle, werd deze vogel door mensen gebruikt als een soort waarzegger. Is de mens er in het christelijke tijdperk op dat vlak dan op vooruitgegaan? Allerm minst, zo blijkt: nu gebruiken mensen ‘dwaas genoeg’ kaartenleggers of koffiedijkijkers in de ijdele hoop in de toekomst te kunnen kijken (*ibidem*). Ook de mens blijkt dus een rol te spelen in de hiërarchie van de dieren, maar lang niet altijd getuigt de mens van inzicht in zijn handelen en spreken.

Het universum dat Gezelle beschrijft is dus door God gemaakt en door God bedoeld, hiërarchisch, met de mens aan de top, waarbij die mens echter ook invloed uitoefent op de schepping. Gezelle bespeurt een samenhang tussen de verschillende natuurlijke fenomenen, maar anders dan in de ecologische/darwinistische visie is die niet het gevolg van hoe aangepast soorten zijn aan hun

omgeving. Gezelle verzet zich soms, zij het niet systematisch (vgl. supra), tegen termen als ‘ondieren’; in de schepping hebben alle dieren een functie, zijn ze nuttig. De hyena’s, bijvoorbeeld, presenteert hij als schoonmakers die ‘mest en vuiligheid van strate rapen’ (*idem*, p. 40). Gods wijsheid en plan blijkt overigens ook uit wat dieren *niet* kunnen. Dat de leeuw en de tijger niet in een boom kunnen klimmen en daar de mens dus ook niet kunnen raken, is voor Gezelle een bewijs dat God ‘alles wel [heeft] beschikt’ (*idem*, p. 28). Door deze dieren die mogelijkheden te onthouden, *beschermt* God de mens en bevestigt hij die mens dus in zijn uitverkorenheid.⁶

2. THEOLOGIE EN MODERNITEIT

Ten laatste sinds Lynn White in ‘The Historical Roots of Our Ecologic Crisis’ die historische wortels situeerde in middeleeuwse ideeën over de relatie tussen mens en omgeving, discussiëren theologen en ecologen over de betekenis en impact van de Genesisverzen waarin de mens het mandaat kreeg te heersen (White, 1967). In dat debat speelt die uitverkorenheid een centrale rol.⁷ Als de mensen echt de bijzondere bescherming van God genieten en bovendien, zoals het in Genesis 1:26 staat, heerschappij voeren ‘over de vissen van de zee en de vogels van de hemel, over het vee, over de hele aarde en over alles wat daarop rondkruipt’ (ook bekend als *Dominium terrae*), dan heeft de mens dus een bijzondere verantwoordelijkheid, maar vaak zijn deze Bijbelverzen ook begrepen als een vrijgeleide voor exploitatie. Daarover gaat in essentie het debat: moet de mens goed voor de aarde en de aardse schepselen zorgen of moet hij ze onderwerpen? In Genesis 1:28 staat het zo: ‘Wees vruchtbaar en word talrijk, bevolk de aarde en breng haar onder je gezag: heers over de vissen van de zee, over de vogels van de hemel en over alle dieren die op de aarde rondkruipen.’ Ook in deze recente Bijbelvertaling (2021) blijft het dus een kwestie van interpretatie.

In de in Gezelles bibliotheek aangetroffen *Historie van het Oud en Nieuw Testament, met christelyke en stichtbaere bemerkingsen, getrokken uyt de Heilige Vaders en andere geestelyke schryvers* staat in de parafrase van Gene-

⁶ Online circuleren vandaag overigens volop filmpjes en verhalen van tijgers en leeuwen die in bomen klimmen.

⁷ De literatuur hierover is overvloedig. Interessante bijdragen zijn onder andere die van Barr (1972), de Nederlandse synthese van Van Soest (1996), maar ook Weippert (1998), Wright (2006) en een synthese van het debat sinds White, aangevuld met eigen analyses en een voorstel voor een alternatieve ecologische hermeneutiek (Horrell, 2010a) en een complementaire bundel (Horrell, 2010b). Voetnoot 93 bij Van Soest en voetnoot 3 bij Weippert noemen nog een lange reeks andere artikelen en studies die in de eerste decennia na White het debat aanzwengelden.

sis bij de passage over de Tuin van Eden (het ‘aerdsch Paradys’) dat de mens die hoort te ‘bebouwen en bewaren’ (Historie, 1841, p. 12). Ook deze opdracht krijgt de mens er echter mee: ‘vervult de aerde, en hebt heerschappy over alle beesten’ (*ibidem*). Beide klemtonen worden dus ook hier gelegd (be- waar en heers). In de ‘Bemerking’ die volgt op dit deel waarin de schepping van de mens wordt verhaald (‘Het I. jaer der wereld, 4004. voor Christus ge- boorte’, *ibidem*) gaat het over de onderworpenheid van de mens aan God, met veel nadruk op zondigheid en zondebesef (*idem*, p. 12-13). Over planten en dieren en hoe die heerschappij wel of niet uitgeoefend hoort te worden, heeft deze tekst het niet.⁸

Lange tijd werd die heerschappijopdracht door historici en theologen vooral positief geduid: de ontwikkeling van wetenschap en industrie – en dus de westerse hegemonie – zou er het gevolg van zijn. Pas toen de ecologische kostprijs van deze manier van leven niet meer te negeren viel en ook de kritiek op imperialisme en kolonialisme toenam (al evenzeer begrepen in het licht van die opdracht), kwam er ruimte voor fundamentele kritiek.

Ook dat maakt het werk van Gezelle interessant. Als orthodoxe katholieke priester-dichter had hij immers al heel snel oog voor de desastreuze impact die technologie en vooruitgang hadden. Meer nog: de vooruitgangsideologie werd in het liberaal-katholieke België van de negentiende eeuw vooral uitgedragen door Gezelles belangrijkste tegenstrevers. Met de kennis van vandaag zou je kunnen zeggen: Gezelle was soms misschien verblind door zijn katholieke geloof, maar dat waren zij door hun vooruitgangsgeloof evengoed.

Tot heel diep in de twintigste eeuw werd dit eerder de kringen van Gezelle aangerekend dan de vooruitgangsideeën – ook door katholieke onderzoekers en uitgevers. Tekenend is de volgende passage uit de KADOC-publicatie *De kruistocht tegen het liberalisme* (1983). Jan Geens noemt er Gezelles ultramontanisme een ‘statische maatschappijvisie’ (Geens, 1983, p. 187) met een tijdsbesef waardoor ‘de gelovige Vlaamse gemeenschap opgesloten leefde in zich steeds herhalende cycli: de zich jaarlijks herhalende natuur, met daaraan rechtstreeks verbonden de “ring van het kerkelijk jaar”, de steeds weerkerende wenteling van leven en dood, van het kwade en het goede, van oorlog en vrede, van ziekte en gezondheid... de idee ook van de eeuwige terugkeer der dingen’ (*idem*, p. 187-190). Het is een correcte omschrijving, maar tegelijk reveleert de woordkeuze (‘opgesloten’) dat dit in wezen verkeerd zou zijn geweest, achter-

⁸ Dit past in de reconstructie die Van Soest (1996) in Nederland maakte van de interpretaties van Genesis 1:26 & 28. Er werd lang helemaal niet zoveel aandacht geschonken aan hoe die heerschappij dan uitgevoerd zou moeten worden; ‘bebouwen en bewaren’ leken belangrijker.

haald. Bekeken vanuit de waarden van het liberalisme en de verlichting was dit zeker het geval. De opstelling van de clerus tijdens de schoolstrijd leek inderdaad bovenal bedoeld om de gelovigen op te sluiten in zekerheden, zonder ze de kans te geven zich vrij en nieuwsgierig te ontwikkelen. Tegelijk diskwalificeert een term als ‘opgesloten’ alles wat erop volgt, terwijl dat cyclische niet alleen een eigenschap is van het kerkelijke jaar, maar van de natuur, van alle leven. Zo dreigt men voorbij te gaan aan wat het leven in wezen is.

In dat opzicht komen vandaag vanuit de ecokritiek vooral liberale dogma’s en uitgangspunten onder vuur te liggen. In *The Nutmeg’s Curse. Parables for a Planet in Crisis* (2021) noemt Amitav Ghosh onder meer de fnuikende en in sommige opzichten zelfs catastrofale impact van de volgende drie moderne geloofspunten: de natuur is ‘stom’, het animisme is taboe, en enkel harde wetenschap verdient de naam wetenschap. Hij bepleit een omgang met de natuur waarin betekenis wordt gevonden in liedjes en verhalen over alle levende wezens, waarin een besef doorklinkt dat die wezens met elkaar en met ons communiceren, en waarin bijgevolg het inzicht indaalt dat je zulke wezens niet zomaar kunt gebruiken en exploiteren. Pas als we de moderniteit in deze zin herdefiniëren, oppert hij, kunnen we oplossingen vinden voor de crisissen waarmee de planeet kampt. Wie met deze blik naar Gezelle kijkt, ontdekt plots een onverwacht moderne dichter.

3. EEN MODERNE GEZELLE

Uiteraard kan Gezelle alleen selectief modern worden genoemd. Ook nu de doorbreking van onze planetaire grenzen urgent tot een herconceptualisering van de moderniteit noopt, blijven veel van zijn opvattingen negentiende-eeuws ultramontaans. In zijn houding tegenover exploitatie, winstaccumulatie en vooral zijn diepe verbondenheid met andere levende wezens, kan hij niettemin een tijdgenoot zijn voor wie vandaag een duurzame weg zoekt uit het moeras van de door kapitalisme en technologie aangedreven vernietiging van biotopen.

Gezelles tijdsopvatting en -ervaring waren, zoals Geens terecht opmerkt, wezenlijk *cyclisch*. Ook daarom kon hij, ondanks de hoger beschreven nuanceringen, niet echt geloven in de vooruitgang. Het cyclische zit overal in zijn werk, onder meer in de uiteraard niet toevallig gekozen titels van zijn twee laatste bij leven uitgebrachte dichtbundels: *Tijdkrans* (1893) en *Rijmsnoer* (1897).

In die laatste nam hij onder meer ‘Oudheid’ op, een gedicht waarin hij twee vormen van ouderdom tegen elkaar afzet: de door de moderne mens vereerde

en in musea tentoongestelde artefacten uit oude, klassieke culturen versus fauna en flora die veel ouder zijn maar, anders dan die artefacten, ongeschonden en bloeiend. Zelfs ‘het minste voorjaarsblommenblad’ is in dat opzicht indrukwekkender dan ‘de oudste onvindbaarheid van heel Egyptenland’ (Gezelle, 1999, p. 804). Wat mensen maken wordt door de tijd aangetast (‘aangerand’, schrijft de dichter), door ‘den taaien tand’ die inderdaad spreekwoordelijk de tand des tijds is. Of zoals Gezelle het nog krachtiger noemt: ‘’t teren van den tijd’ (*ibidem*), alsof de tijd de materie opslokt. In de natuur doet de tijd dat schijnbaar ook, maar daar – o triomf van het cyclische – is dat altijd een voorbode van het nieuwe. Ook na tien of zelfs twintig eeuwen blijft ‘mijn bladje zijnen glim bewaren’ (*ibidem*). De ik heeft het blaadje in zijn hand, vandaar dat hij het ‘mijn bladje’ noemt. Maar die possessief versterkt ook zijn eigen voorkeur en afhankelijkheid: zie hier het toonbeeld van het universum – een toonbeeld waar de dichter dus vrijwel zijn gehele oeuvre aan wijdt.

Een enigszins morbide en op het eerste gezicht zelfs tegenstrijdige pendant van ‘Oudheid’ schreef Gezelle helemaal aan het begin van zijn dichterlijke loopbaan, in 1855. Het is ook een gedicht over een museum (op dat moment nog een relatief nieuw concept – het Belgische Museum voor Natuurwetenschappen kwam er pas in 1846), maar deze keer lijkt het dode museum het te halen van de levende natuur. In ‘Boodschap van de vogels en andere opgezette dieren’ laat hij bladzijdenlang dieren uit zijn Roeselaarse schoolmuseum aan het woord die, ondanks de taxidermie, evenzeer door de tand des tijds aangetast zouden kunnen worden. Zelf ervaren de dieren het opgezet worden echter als ‘herleven’ (Gezelle, 1999, p. 37) en ‘verjongen’ (*idem*, p. 39). En dus roepen ze hun nog levende gevederde vrienden op het ‘gevang der wereld’ achter zich te laten en zelf de jager op te zoeken. Diens kogels worden dan zowaar het ‘zaad des levens’ – de snelste weg ‘ten voglenparadijzen’ waar ze ‘opgevuld’ pas echt ‘onsterfelijk’ zullen zijn (*idem*, p. 40).

Het is een merkwaardige boodschap. In zijn andere gedichten wil Gezelle het eeuwige leven ook wel eens boven het aardse stellen, maar deze museale vogelvariant is natuurlijk van een geheel andere dan de hemelse waar zijn onsterfelijke ziel terecht zou komen. Wellicht verklaren de oorsprong en vooral het doel van dit gedicht de toon en boodschap: het werd geschreven en verkocht om geld in te zamelen voor dit educatieve museum. Een gedicht waarin de vogels hun angst en weerzin zouden uitschreeuwen voor de taxidermist zou dan uiteraard niet het gewenste effect hebben. Het opzetten van vogels was overigens een vaardigheid die Gezelle en zijn broers zelf ook met enthousiasme tentoonspreidden. Hij zag er dus allerminst een aantasting in van de

schepping. Door ze als lesmateriaal te gebruiken, zouden deze opgezette vogels bovendien de kennis van en dus eerbied voor de schepping vergroten.

In het licht van het onderwerp van dit artikel is een andere eigenschap van deze tekst echter belangrijker; eentje die de eigenlijke inzet van de dichter reveleert. Ook al wil hij blijkbaar de dood van deze vogels bezingen, het gros van de verzen gaat over hun leven. Dat wordt allerminst geromantiseerd; hun bestaan bestond uit ‘altijd arbeid, altijd werk’ (Gezelle, 1999, p. 36), alles om de honger te snel af te zijn. In die strijd kwamen ook veel andere wezens om het leven (‘wee voor al ’t onnoozel bloed / dat de honger storten doet!’, *idem*, p. 37). Lyrisch gaat Gezelle vooral los wanneer hij de ongekende verscheidenheid van deze vogels tracht te beschrijven: alle soorten, formaten, kleuren en vormen passeren de revue. De langste opsomming reserveert hij echter voor hun gezang, hun ‘talen duizendvoud’ (*idem*, p. 35). Maar liefst 32 werkwoorden gebruikt de dichter om de lezer te overdonderen met hoe vogels hun klanken produceren (‘gij die klapt en lacht en schettert, / vezelt, orgelt, zingt en speelt, / lispelt, ritselt, tjelpt en kweelt’, *ibidem*). Zij spreken tot ons. In het licht van de rest van het oeuvre van Gezelle is dit de ware ‘Boodschap van de vogels’.

3.1. DE SPREKENDE NATUUR

Niemand heeft in de Nederlandstalige literatuur zo vaak, zo intens en met zoveel kennis bomen, planten en dieren bezongen als Gezelle. Het uitzonderlijke van zijn natuuromgang is echter dat hij die ervaart als tweerichtingsverkeer. Het gaat niet alleen om de woorden die hij geeft aan deze verschijnenselen, hij ontvangt die woorden ook van de natuur.

Mij spreekt de blomme een tale,
mij is het kruid beleefd,
mij groet het altemale,
dat God geschapen heeft! (Gezelle, 1999, p. 334)

klinkt het (wellicht in 1858): de relatie tussen de dichter en de natuur is volstrekt wederzijds en het begrip evenzeer.

Ook het nog vroegere ‘Aanroepinge’ (1852) uit *Dichtoefeningen* (1858) gaat hierover. Het begint al met de titel. Wie wordt hier eigenlijk aangeroepen? God, zou je denken – het is tenslotte een gedicht van Gezelle – maar vanaf het eerste vers (‘Blomkes, lieve blomkes zoet’) is duidelijk dat hij de natuur aanspreekt in het vertrouwen een reactie te zullen krijgen (Gezelle, 1999, p. 27). Voor Gezelle is er geen onderscheid tussen God en zijn schepping.

Blomme, beke, nachtegaal,
windenstemme, dondertaal,
blanke bleeke manestraal,
 looft God in mijn zangen! (*ibidem*)

Albert Westerlinck las deze verzen terecht programmatisch. Wat Gezelle als dichter ambieerde, was God loven door ‘geheel de natuur op te roepen, ze stem te geven’ (Westerlinck, 1977, p. 368). De bloemen, het stromend water, de vogels, de maan – alles wil de dichter evoceren. De natuur zelf heeft echter ook een stem: door haar loutere aanwezigheid in zijn verzen looft ze de Heer (want schepping = God), maar ze vormt ook de inspiratiebron voor die gedichten. De wind en de donder communiceren met geluid, die hoeft de dichter dus niet eens echt te vertalen, het opschrijven van die klanken zou volstaan.

Dat is wat Gezelle veel later vrij letterlijk zou doen in de onomatopeïsche passages in ‘Gierzwaluwen’ (1897, met Linnaeus’ benaming ‘Cypselus apus’ erbij).⁹ De vogels ‘tieren’ volgens de dichter:

Zie, zie, zie,
zie! zie! zie!
zie!! zie!! zie!!
 zie!!! (Gezelle, 1999, p. 1701)

Daarmee willen ze, als een kind dat een ouder tot aandacht maant, alle ogen op zichzelf vestigen terwijl ze hun acrobatieën uithalen. In het rijmende slot ‘Wie??? wie?? wie? / wie ...’ (*idem*, p. 1702) lijken ze er nog een uitdagende schep bovenop te doen: wie zal, kan of durft ze in hun vliegende vaart stuiten? Ook dit kan gelezen worden als een indirecte ode aan God (zie eens wat die schepselen kunnen?), maar hoewel ze in het gedicht ‘ringsom de / kerk’ vliegen en hun vleugels ze ‘hemelt’ (*ibidem*) is ook een letterlijke lectuur mogelijk – de dichter transcribeert immers alleen maar wat hij hoort.

In zijn Roeselaarse ‘Voordracht over taalstudie’ stelt Gezelle dat de taal het ‘edelste [is] dat God den mensch gegeven [heeft] – dat waarmede hy zoo verre afstaet van de andere dieren’ (Gezelle, 1932, deel 13, p. 146), maar uit zijn gedichten blijkt niettemin dat ook de dieren een taal hebben. De watertor kan er zelfs mee schrijven. Wat deze *Gyrinus natans* in het gedicht ‘Het schrijverke’ (1857) schrijft, is ‘den heiligen Name van God’ (Gezelle, 1999, p. 43) en hij doet dat door over het water te bewegen. De bewegingen die de dichter met zijn pen maakt, hebben in wezen hetzelfde doel.

⁹ Zie voor natuurhistorische duiding over gierzwaluwen de annotaties van Couttenier en De Vos in Gezelle, 2002, p. 434.

Intense waarneming is vaak de bron van Gezelles dichtkunst, zo ook in ‘Pachthofschilderinge’ (1855-1856), waarin hij het gedrag van pluimvee, eenden en duiven op een erf evoceert. Hun bewegingen interpreteert hij, en eens te meer verzenlang hun geluid. Hij weet dat ze reflexmatig handelen, ‘bewusteloos’ (onbewust, *idem*, p. 77), maar over het belang van hun spraak en handeling zegt dat niets. Het gaat hier immers om ‘der naturen stem, die Gods is’ (*idem*, p. 78). God spreekt dus middels de natuur, in welke verschijningsvorm ook:

al de talen die men ziet
in den glim van rooze of druive,
in den eenvoud van de duive,
in de driestheid van den hoen,
in den zotten kallekoen (*ibidem*)

Het is deze overtuiging die hem er veertig jaar later toe brengt een gedicht te schrijven waarin hij het opneemt voor de distel. Deze ‘Niemandsvriend’ hoort volgens de wet als onkruid uitgeroeid te worden, maar daar kan de dichter zich niet toe brengen. Integendeel, ook dit ‘schamel wied’ vraagt om onze ‘bermherdigheid’. Het heeft overigens ook een belangrijke functie: terwijl het platteland gevuld wordt met stenen en vanaf die jaren ook met beton, dekt de distel deze ‘vuile brokken’ waarmee de stedeling ‘den buiten kwelt’ met ‘zedig groen’ weer toe (Gezelle, 1999, p. 882). Zo spreekt, door zijn daden, de natuur de mens tegen wanneer die schoonheid (groen) offert aan de moderniteit.

Ook de insectentegenhanger van het onkruid, de door mensen vermaledijde mug, kan volgens die zienswijze rekenen op lof en dankbaarheid van de dichter. Het gezoem van die dieren ervaart hij in ‘Muggen’ als ‘een aardig liedtje’ (*idem*, p. 836), eens te meer een reden om God te danken.

3.2. ANIMISME

‘Muggen’, een gedicht uit april 1896, behoort niet tot de honderd natuurgedichten die Christine D’haen analyseerde en op basis waarvan ze tot de conclusie kwam dat God vanaf 1881 nog maar zelden voorkomt in deze subcategorie van Gezelles dichterlijke oeuvre, en vanaf oktober 1896 bijna helemaal niet meer (op veertig gedichten telt ze slechts twee uitzonderingen). Het is deze analyse die haar tot de eerder in 1.2 vermelde conclusie bracht dat Gezelles omgang met de natuur in essentie animistisch is. Natuurlijk, zo voegt ze er meteen aan toe om misverstanden te vermijden, geloofde Gezelle ‘niet in krachten en machten in de natuur’ die los zouden staan van de

wil van God. ‘Maar in zijn ervaring is de natuur vol psychisme’ (D’haen, 1987, p. 442).

In hoe de natuur zich uit, zit in deze gedichten inderdaad vaak een (menselijk, geprojecteerd) gevoel. Voorbeelden zijn legio: het ‘droevig lied’ van het ranke riet (Gezelle, 1999, p. 62), het ‘woedend beekske’ in ‘De Mandelbeke’ (*idem*, p. 29) of de Leie die eenzelfde emotie torst in ‘O Leye lief, wat mocht u boozen’ (*idem*, p. 630). In het geval van de Mandelbeek betreft het een emotie die door de mens is uitgelokt: door het verstoren van het biosysteem raakt de rivier uit haar element.

Een bijzonder voorbeeld is ‘Het water’ uit 1860, dat evenmin op D’haens lijst stond, misschien omdat dit vroege gedicht pas postuum zou worden gepubliceerd, in *Laatste Verzen*. Op het eerste gehoor (zelfs naar Gezelles normen is dit een bijzonder muzikaal gedicht dat doet denken aan een liedtekst) evocert het de verschillende geluiden die water kan maken, afhankelijk van de plek waar het stroomt of het oppervlak dat het raakt. De associatie met muziek ligt voor de hand: ‘het zingt het blinkt het klinkt’ (Gezelle, 1999, p. 1515). Ook hier worden die waterklanken echter met gevoelens verdiept: ‘zoo zachtjes / met lachjes / en klachtjes’ (*ibidem*).

Hiermee raakt Gezelle aan wat Ghosh een van ‘the most powerful taboos of official modernity’ noemt, de suggestie dat niet alleen mensen bezielde zijn (2021, p. 86). Dat mensen in dat opzicht exceptioneel zouden zijn, was een cruciaal argument in de horrorgeschiedenis van exploratie en exploitatie die Ghosh reconstrueert. Volkeren die in een bezielde natuur geloofden, werden als achterlijk gediskwalificeerd, waarna zowel die volkeren als hun cultuur en heel vaak hun leefmilieu konden worden uitgeroeid. In zijn missievariant verzette Gezelle zich niet tegen het kolonialisme, maar verder toonde hij in zijn werk een grote empathie en vaak ook kennis van die volkeren. Door zelf in zijn werk die animistische laag aan te brengen, dreigde hij eens te meer het odium van achterlijke *tsjeef* op zich te laden.¹⁰

¹⁰ Een berucht voorbeeld (want het gaf aanleiding tot een maandenlange polemiek in Vlaamse kranten en weekbladen) is de polemische bijdrage die Benno Barnard in 1999 in *Knack* leverde aan het Gezellejaar. In ‘Ons groot nationaal dichtertje’ stelt hij dat de dichter ons inhoudelijk weinig te melden heeft (‘wat *dacht* dat grote hoofd nu eigenlijk’) en dat het eindeloze gekwinkelier van die zingzangende natuurgedichten hem deed verlangen naar ‘straatrumoer, discotheken en een AUTOBOM’. Nadat hij heeft geponeerd dat er in Gezelles werk geen ‘beelden of metaforen [voorkomen] die complexe betekenislagen zouden kunnen creëren’, besluit Barnard: ‘zijn dichtkunst is een voliëre’ (Barnard, 1999). Geen verkeerd beeld, die vogelkooi, maar in het licht van mijn lectuur krijgt het een andere lading: juist Gezelles omgang met en evocatie van vogels maakt hem modern. En zo bekeken is het misschien toch een verkeerd beeld: niet de vogelkooi, maar het leven en handelen in Gods vrije natuur hielden Gezelle bezig.

3.3. HARDE WETENSCHAP EN ECONOMIE

Voor animisme is in de westerse wetenschap geen plaats. Voor handelingsvermogen van de niet-menselijke natuurlijke wereld evenmin. Het was, zo benadrukt Ghosh (2021, p. 82-83), dit wereldbeeld dat het mogelijk maakte de aarde te reduceren tot een voorraadkamer die kon worden geëxploiteerd door wie de sterkste was – de mens, dus.

Dat wereldbeeld deelt Gezelle niet. Al in ‘De Mandelbeke’, een van zijn oudste gedichten, klaagt hij aan dat ‘die overschoone Mandel’ door menselijk toedoen ‘de slave van den Handel’ werd (Gezelle, 1999, p. 28). Dat de mens heerst, is voor Gezelle een gegeven dat voortvloeit uit de eerder besproken hiërarchiegedachte, maar die geeft de mens niet de vrije baan. In zijn stuk over ‘De losch’ (de lynx) in *Uitstap in de Warande* vermeldt de schrijver dat het dier (‘de hoorie’, het geslacht) aan het uitsterven is, ‘verdaan’ (verspild) door ‘de goud- en prachtzuchtige menschenkinderen’ (Gezelle, 1934, p. 39). Heb- en praalzucht dus, waarop wordt ingespeeld door de ‘*Hudson-Bay Company*’, een commerciële maatschappij die het monopolie bezat op de pelshandel in het deel van Canada waar deze dieren leefden (*idem*, p. 251).

In de halve eeuw dichtwerk die volgde op ‘De Mandelbeke’ zou Gezelle steeds diepere kennis over de natuur verwerken. De mens komt daarin vaak voor als een vijand of vernietiger van fauna en flora. In ‘Laat worden’ (1896) spelen economische motieven een rol in hoe met bomen wordt omgesprongen, maar er lijken ook algemenere motieven mee te spelen: de mens knipt, snijdt en hakt, gewoon omdat het kan, omdat hij nu eenmaal die macht heeft over elk gewas:

Waarom niet uw geweld gestaakt,
o menschdom, en, onaangeraakt
het boomgewas gelaten;
dat, gauwloos, Gods bewegen weet
en volgt, terwijl ’t, aan u besteed,
zou sterven, achter straten?

Gekort, gekapt, gekandelaard,
van jongs, zoo zaan er zap in vaart;
gedwongen, dwaasgenepen,
en kan ’t, alzoo ’t te groeien poogt,
niet groeien; en ’t moet, uitgedroogd,
zijn lamme leden slepen.

(Gezelle, 1999, p. 876)

Hoezeer de mens door zijn handelen de andere schepselen Gods frustreert, illustreert het woord ‘dwaasgenepen’. Boets annoteert dit met ‘vgl. doodgenepen’ (*idem*, p. 877), maar Piet Couttenier en An De Vos verklaren het veel animistischer: ‘zo gekneld dat ze er gek van werden’ (Gezelle, 2002, p. 415; vgl. de aantekening van De Busschere in Gezelle, 1971, p. 1389). Gezelle tekent hierbij aan dat de boom, anders dan de mens, geen ‘wille en zin’ (vrije wil en verstand) of ‘ziel’ bezit ‘die kan razen, / en bijster lopen’ (raaskallen en het spoor bijster kan raken) (Gezelle, 1999, p. 486), maar zijn eigen taalgebruik schrijft niettemin gevoelens toe aan deze organismen. Dat de boom niet kan ontsporen omdat hij geen eigen wil heeft, impliceert dat het daarentegen de mens is die gesnoeid en ingeperkt moet worden (daarvoor bestaat de christelijke moraal). Volgens Gezelle hoort echter ook het menselijk gedrag jegens dieren, bomen en planten ingeperkt te worden.

De mens wil bovendien zijn almacht wel eens overschatten, niet alleen omdat er altijd een ware Almachtige is, maar ook omdat hij zichzelf onvoldoende in zijn ware proportie tot de andere schepsels ziet. In ‘Eeuwelingen’ (1897) benadrukt de dichter dat hij zelf, in vergelijking met de eeuwenoude bomen die hij bewondert en beschrijft, niet meer is dan een ‘arme miere’. Hij kijkt daarbij naar boven – naar hun kruinen – maar ook naar beneden, naar ‘de onuitroeibaarheid van uwe wortelsteden’ (Gezelle, 1999, p. 860). De gekozen metafoor in dat laatste beeld incorporeert niet alleen iets moderns (de onderlinge verbondenheid in het stedelijke weefsel), maar ook een vorm van communicatie. De boom communiceert ondergronds, maar ook bovengronds, vooral wanneer de wind door zijn takken jaagt. Dan spreekt de boom tegen die winden op zo’n manier dat het ook de ik ontregelt: ‘Gij spreekt dan tegen hen zoo’n zware sprake, / dat, angstig en ontsteld ik worde, en koud gerake!’ (*ibidem*; vgl. Buelens, 2024, p. 200-201). Dit is de sprekende, animistische natuur met haar eigen handelingsvermogen die de mens reduceert tot een kwetsbaar individu: in ‘Eeuwelingen’ schrijft Gezelle over de natuur op een manier die geheel tegemoetkomt aan de moderniteitskritiek van Ghosh.

4. DE MENS ALS DIER

Het komt uit een nooit voor publicatie bedoelde voordracht, dus misschien mogen we er niet al te veel betekenis aan hechten, maar het interessantste woord uit de volgende, al eerder geciteerde zin verdient niettemin wat extra aandacht. Taal is volgens Gezelle dus ‘dat waarmede hy [de mens, gb] zoo

verre afstaet van de andere dieren' (Gezelle, 1932, deel 13, p. 146). De *andere* dieren. Een ketterij Darwin waardig? Niet noodzakelijk. Zolang er niet gesuggereerd werd dat de mens *afstamde* van andere dieren (en dus niet *als mens* door God was geschapen), was dit niet zo controversieel. Hoewel Gezelle in *Uitstap in de Warande* vooral het onderscheid tussen mens en dier benadrukt, zitten er in de rest van zijn werk geregeld passages waarin wordt gesuggereerd dat die mens ook maar een dier is. Meer nog, van alle schepselen Gods lijkt hij de mens soms het minst van al te waarderen. Westerlinck citeert in dat verband instemmend wat Caesar Gezelle schreef over het in sectie 3.1 behandelde gedicht 'Aanroepinge': 'Van den beginne af schakelt hij den mensch uit, en schijnt er niet op bedacht hem te bezingen; al de andere schepselen wel' (Westerlinck, 1977, p. 428).

5. LAAT ALLE HOPE OP GEZONDHEID VAN ZIELE EN LICHAAM VAREN

De mens is inderdaad geregeld het onderwerp van spot (of erger) in het werk van Gezelle. Tekenend is het stukje 'De fabrikanten', dat hij in juni 1865 in 't *Jaer 30* plaatste. Door en door ironisch steekt hij van wal met een passage over Frans taalsnobisme in Vlaanderen. Maar eigenlijk wil hij het over 'fabrikanten' hebben, blijkbaar een modewoord in die jaren. Typisch voor Gezelle is dat hij de geschiedenis van die beroepsgroep traceert tot bij Adam. Die leerde het land bewerken en dat is voor zowel mens als dier onverminderd noodzakelijke kennis ('die hy zeker van God zelve geleerd heeft', Gezelle, 1950, p. 308). Alle deels mechanische fabricaties van de moderne tijd (weven, spinnen, glasblazen, vlassen, 'sulfers fabrikeren', *idem*, p. 309) zijn in vergelijking met de landbouw irrelevant. En ze zijn dus ook nog eens schadelijk. De landbouw omschrijft hij tekenend als 'de groote fabriek' – het land bewerken vindt immers buiten plaats, in de door God bedoelde natuur. Al die nieuwerwetse fabrikanten zitten echter

tusschen vier muren, in kelders en op zolders, by malkaar getast en geklast, aan een dom dwaas wiel gebonden, dat, met zyne yzeren tanden al vast grypt waar 't aan kan, arms en beenen, ja hoofden van menschen somtyds, en die verbryzelt, als of het hooi of strooi, hout of ander stoffe ware, waar noch bloed, noch ziele, noch gevoel en zit (*ibidem*).

De arbeiders zitten dus in ongezonde en zonder meer gevaarlijke omstandigheden opgesloten ‘gelyk gevangene haringen’ in zielloze fabrieken die hen vervreemden van alles wat in het leven echt van belang is. Wat een verschil met wie onder ‘de blauwe kappe des hemels’ kan werken onder het ‘gaze-licht’ van de zon. In die van fabrieken vergeven steden gaat er nog wel meer mis, betoogt hij, maar die morele kant laat hij, hier de journalist, over aan de pastoor. Hij wil het vooral hebben over de milieueffecten van deze fabrieken:

Ziet een keer: zwart stinkende water *al onder*, zwarte stinkende rook *al boven*, vuiligheid zonder name, die de lucht bederft en ’t water ondrinkelyk maakt, voor menschen en beesten, dat komt er uit de fabrieken! Gaat een keer naar Brugge, langs de reye, als ’t een klein weinigtje regent, en haalt een keer uwen asem op, of ’t niet en is om omverre te vallen van den stank, en dat van dien vreemden, aardigen stank, *fabryk-stank*, om in een woord te zeggen, die u zou doen loopen om buiten stad te ynn en by de lieden van te lande (*idem*, p. 310).

De dichter had dit niet van horen zeggen. Hij woonde zelf sinds 1860 in Brugge, een stad die snel industrialiseerde. Op het schilderij *Zicht op Brugge* dat Xavier De Cock in 1880 maakte, is de onderste helft van het doek gevuld met koeien in een wei – het universum van vrijwel alle gedichten van Gezelle, in zekere zin. De bovenste helft toont de door mensen bewoonde stad: huizen en een tiental torens, waaronder uiteraard die van het Belfort. De kerktorens zijn nog in de meerderheid, maar aan de rechterzijde van het doek vallen toch vooral fabrieksschoorstenen op (Dewilde *et al.*, 2024, p. 40).

Een jaar na ‘De fabrikanten’ komt Gezelle in *Rond den Heerd* terug op de gevolgen van de industriële revolutie. In drie bijdragen onder de titel ‘Het Vlas’ die later aan de Jubileumeditie van *Uitstap in de Warande* zouden worden toegevoegd, ook al stonden ze in het weekblad strikt genomen niet onder die rubriektitel, krijgt de lezer in eerste instantie een uiteenzetting over de geschiedenis en de productiewijze van deze stof voorgeschoteld.¹¹ Vlaanderen is in die tijd wereldleider op dit vlak, en dus ook een bron van buitenlandse bewondering. Gezelle verstoort echter het feest. Hij zegt het zelf met zoveel woorden: door ook de laatste, extreem vervuilende stap van het productieproces te beschrijven, zal hij ‘den lezer of de lezeresse [...] uit den hoek van den heerd’ halen. Wie niet gered kan worden door religie, zo bezweert hij de le-

¹¹ In de Inhoudsopgave waarmee het eerste deel van jaargang 1866 van *Rond den Heerd* eindigt staat deze kleine Vlas-reeks wel onder de rubriektitel ‘Uitstap in de Warande, van Dr. S’, met onder meer de adelaar, de leeuw en de reiger.

zer, 'laat alle hope op gezondheid van ziele en lichaam varen, gij, jonge dochter of jonkknecht, die hier binnen treedt'. Immers 'den dwang van den waterdamp en de zucht des geldwinnens' overheersen deze vlasserijen. De Dante-verwijzing in de formulering maakt het punt al: dit is een helse plek. En hij maakt nog een andere vergelijking die, vlak na de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865), de Emancipatieproclamatie van president Lincoln (1862) en de afschaffing van de slavernij in het Koninkrijk der Nederlanden (1863), geen lezer kan zijn ontgaan: in deze fabrieken heerste een vorm van slavernij. Hier immers huizen 'de verlatenste wilden en de zwartste slaven [...] van al. Ziet, daar staan ze: hun meester is dat tandewiel, dat de stoom, de *vapeur*, om in 't Fransch te zeggen, in snelle beweging houdt' (Gezelle, 1934, p. 142).

In wezen herneemt Gezelle de redenering van het stuk over fabrikanten, maar zijn formuleringen zijn nog scherper: dit werk is vies, gevaarlijk, vervreemdend en vindt bovendien plaats in een oorverdovend lawaai dat het onmogelijk maakt om tijdens de arbeid een lied te zingen. De monotone bewegingen maken het ook voor het lichaam heel ongezond. Wat moet deze arbeider doen? '[S]taan, en eene onverstandige altijd herhaalde beweging doen, de *machine* van de *machine* zijn, de slave van een stuk ijzer, een citroen waar wekelijks voor zooveel of zooveel werk uitgeperst wordt, en wier verachte schelle dan mag elders gaan liggen rotten, waar zij wil' (*ibidem*). Is dat dan de kroon op de schepping? Een mens die van de vrije natuur zou kunnen genieten, maar die is opgesloten in 'vuiligheid' (*ibidem*)? Ziehier een wereld gericht op productie en winst, en blind voor gezondheid en natuur. Ook hier drukt de schrijver zijn voorkeur uit voor 'den boer die de onfaalbare wetten van Gods wijsheid studeert in den ongedrukten boek der altijd heerlijke scheppinge!' (*ibidem*) Gezelle was natuurlijk geen landbouwer, maar het gaat niet te ver zijn oeuvre te zien als het wel gedrukte boek van die schepping. De belangrijkste bijdrage daartoe moest hij ten tijde van die vlasstukken overigens nog leveren.

Zes jaar na deze artikelen verhuisde Gezelle naar Kortrijk, een stad die nog veel meer geïndustrialiseerd was dan Brugge. In de buurt van zijn eigen woningen stonden loodwitfabrieken, loodpletterijen, zeepziederijen, blauwselfabrieken, spinnerijen, weverijen en een ververij (Vermeulen, 2015, p. 20). De geur was er niet te harden, de lucht vaak zonder meer giftig. Dat Gezelle in die jaren de bundels *Tijdkrans* en *Rijmsnoer* schreef, vol geliefde natuurgedichten als 'Lentegroen', 'Casselkoeien', 'De reus' en 'Avondrood', was allicht geen toeval. Wat hij in zijn dagelijkse omgeving niet aantroef, moest hij zelf maken. Ook dat maakt hem tot een modern dichter: in het volle besef van

wat kapot wordt gemaakt of volop bedreigd is, legt hij de rijkdom van de natuurlijke wereld vast, en zo ook de kwetsbaarheid.

Literatuurlijst

- Andrew, S.C. & Griffith, S.C.** (2016). 'Inaccuracies in the history of a well-known introduction: a case study of the Australian House Sparrow (*Passer domesticus*)'. *Avian Res*, 7: 9. <<https://doi.org/10.1186/s40657-016-0044-3>> [16 juli 2025].
- Barnard, B.** (1999). 'Ons groot nationaal dichtertje'. *Knack*, 26 januari 1999.
- Barr, J.** (1972). 'Man and nature – The ecological controversy and the Old Testament.' *Bulletin of the John Rylands Library*, 55: 9-32.
- Buelens, G.** (2003). 'Laaglandse Luddites. Twee eeuwen landleven bij Guido Gezelle en H.H. ter Balkt.' *Gezelliana. Kroniek van de Gezellestudie*, 14-15: 100-127.
- Buelens, G.** (2021). "'Bermhertigheid, voor 't schamel wied": Ecologische lessen van Guido Gezelle.' In Van Gasse, L., *Vlieg oefeningen. Graphic Poem Guido Gezelle*. Gent: Poëziecentrum, pp. 5-10.
- Buelens, G.** (2024). '’t Boorzijn zelve. Een bibliofiele bloemlezing uit 1927 met boomgedichten van Gezelle.' *Biekorf*, 124: 195-201.
- Calis, K.** (1999). 'Weetlust en geloof. Gezelle en de wetenschap'. *Brugs Ommeland* 39: 75-92.
- Dewilde, M., Demeyer, F.L. & Van Moerbeke, K.** (red.) (2024). *Rebel garden*. Oostkamp: Stichting Kunstboek.
- D'haen, C.** (1987). *De wonde in 't hert. Guido Gezelle: een dichtersbiografie*. Tielt: Lannoo.
- Geens, J.** (1983). 'Guido Gezelle en 't Jaer 30, 1864-1870: de popularisatie van het ultramontanisme.' In Lamberts, E. (red.), *De kruistocht tegen het liberalisme. Facetten van het ultramontanisme in België in de 19^e eeuw*. KADOC Jaarboek. Leuven: Universitaire Pers Leuven, pp. 160-195.
- Gezelle, G.** (1930-1939). *Jubileumuitgave van Guido Gezelle's volledige werken*. Amsterdam: Veen.
- Gezelle, G.** (1950). *Guido Gezelle's proza en varia*. Amsterdam: Veen.
- Gezelle, G.** (1971). *Volledige dichtwerken*. Antwerpen: Standaard.
- Gezelle, G.** (1999). *Volledig dichtwerk*. Kapellen/Tielt/Amsterdam: Pelckmans/Lannoo/Anthos.
- Gezelle, G.** (2002). *Poëzie en proza*. Deltareeks. Amsterdam: Bert Bakker.
- Ghosh, A.** (2021). *The Nutmeg's Curse: Parables for a Planet in Crisis*. London: John Murray.
- Heynders, O.** (2003). 'Bomen in gedichten van Guido Gezelle en Rainer Maria Rilke. Een comparatistische lectuur in het voetspoor van Jan Kamerbeek jr.' In *Gezelliana. Kroniek van de Gezellestudie*, 14-15: 23-38.

- Historie van het Oud en Nieuw Testament: met christelyke en stichtbaere bemerkingen, getrokken uyt de Heilige Vaders en andere geestelyke schryvers*, 1841. Mechelen: Hanicq.
- Horrell, D.G.** (2010a). *The Bible and the Environment. Towards a Critical Ecological Biblical Theology*. Biblical challenges in the contemporary world. London: Equinox.
- Horrell, D.G.** (red.) (2010b). *Ecological Hermeneutics. Biblical, Historical and Theological Perspectives*. London: T & T Clark.
- Lovejoy, A.O.** (1964). *The Great Chain of Being: a Study of the History of an Idea*, William James lectures. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Roland Holst-van der Schalk, H.** (1931). *Guido Gezelle*. Amsterdam: Em. Querido's Uitgevers-Mij.
- Van Soest, H.-J.** (1996). "Welk is het voortreffelijkste schepsel op aarde?" *De interpretatie van een omstreden bijbelse voorstelling in het 19^e en 20^e eeuwse Nederland*. Delft: Eburon.
- Vermeulen, J.** (2015). *Guido Gezelle, een vakman in de Kortrijkse binnenstad*. Guido Gezellekring, [z.p.].
- Weart, S.R.** (2008). *The discovery of global warming*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Weippert, M.** (1998). 'Tier und Mensch in einer menschenarmen Welt: zum sog. dominium terrae in Genesis I.' In Mathys, H.-P. (red.) *Ebenbild Gottes – Herrscher über die Welt. Studien Zu Würde Und Auftrag Des Menschen*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, pp. 35-55.
- Westerlinck, A.** (1977). *De innerlijke wereld van Guido Gezelle*. Nijmegen/Brugge: Gottmer/Orion.
- White, L.** (1967). 'The Historical Roots of Our Ecologic Crisis.' *Science*, 155: 1203-1207.
- Willockx, D.** (2009). *Boom, roos, vis. Natuurpersonificaties als leesmethode voor de poëzie van Guido Gezelle*. Leuven: LannooCampus.
- Wright, C.J.H.** (2006). *The mission of God. Unlocking the Bible's grand narrative*. Downers Grove, Ill.: IVP Academic.

Het West-Vlaams onder de Franse taalpolitiek

De revolutionaire jaren (1789-1799)

Jan Pekelder

Samenvatting

In deze bijdrage wordt geprobeerd aannemelijk te maken dat er tussen 1789 en 1795 een vorm van taalpolitiek valt te traceren die, in tegenstelling tot wat wel wordt beweerd, vrij gematigd was. Tussen 1795 en 1799 is er zelfs geen spoor meer van te bekennen. Er was daarentegen sprake van een zekere politiek gemotiveerde opening naar de streektalen. Verder is het aantoonbaar dat de taalpolitiek van de revolutionairen, voor zover die tegen de streektalen was gericht, geen breuk betekende met het verleden, maar eerder een voortzetting was van de politiek van Lodewijk XIV. Ten slotte zijn er aanwijzingen dat de revolutionaire politiek met betrekking tot de streektalen slechts ten dele is overgenomen door Napoleon tijdens het Eerste Keizerrijk.

Abstract

This paper seeks to demonstrate that, contrary to common claims, a form of language policy can be traced between 1789 and 1795 that was relatively moderate. Between 1795 and 1799, evidence of such a policy is virtually absent. Instead, there appears to have been a politically motivated openness toward regional languages. Moreover, it can be shown that, insofar as the revolutionary language policy was directed against regional languages, it did not constitute a rupture with the past, but rather a continuation of the policies of Louis XIV. Finally, there is evidence that the revolutionary approach to regional languages was only partially adopted by Napoleon during the First Empire.

1. INLEIDING

In het uiterste noordwesten van Frankrijk, in het departement Nord, leven de laatste Franse moedertaalsprekers van het West-Vlaams. Eind vorige eeuw schatte men hun aantal nog op ongeveer 60.000 (Huchon, 2002). Sindsdien is er alweer minstens één generatie verdwenen. In het beste geval telt de taal nog enkele tienduizenden sprekers, maar het zouden er ook slechts enkele duizenden kunnen zijn. Dat is maximaal één procent van de bevolking van het departement. De rest heeft het Frans als moedertaal aangenomen. In de zestiende eeuw was de situatie omgekeerd: waarschijnlijk nog niet één procent van de mensen beheerste het Frans.¹ Toen in 1789 de Franse Revolutie uitbrak, sprak ongeveer tien procent van de bevolking de landstaal (Blanchet, 2002). De overige negentig procent drukte zich uit in een Frans dialect, een andere Romaanse taal of zelfs niet-Romaanse talen, zoals het West-Vlaams.

De Franse Revolutie bestrijkt een periode van tien jaar. Het laatste jaar wordt gemarkeerd door de staatsgreep van Napoleon Bonaparte in 1799. Men onderscheidt doorgaans drie tijdvakken: de *Constituante* of grondwetgevende vergadering (1789-1791), de Constitutionele Monarchie onder Lodewijk XVI (1791-1792) en ten slotte de Eerste Republiek (1792-1804) (Bertaud, 1989).² Zoals we zullen zien, kunnen we tot het jaar 1795 een vorm van taalpolitiek traceren die, in tegenstelling tot wat weleens wordt beweerd, vrij gematigd was (De Vries *et al.*, 1993; Willemys & Daniëls, 2003; Janssens & Marynisen, 2005). Er was zelfs sprake van een zekere – politiek gemotiveerde – opening naar de streektalen. Bovendien is het aantoonbaar dat de taalpolitiek van de revolutionairen, voor zover die tegen de streektalen was gericht, geen breuk betekende met het verleden, maar eerder een voortzetting van de politiek van Lodewijk XIV. Ten slotte zijn er aanwijzingen dat de revolutionaire taalpolitiek slechts ten dele is overgenomen door Napoleon tijdens het Eerste Keizerrijk (1804-1814). Voordat we ingaan op de revolutionaire periode, volgt eerst een korte terugblik.

¹ Zie de internetsite van het Centre International de Recherche en Aménagement Linguistique van de Universiteit Laval (Canada), verzorgd door Jacques Leclerc: axl.cefan.ulaval.ca [laatst geraadpleegd op 7 juli 2025].

² De Eerste Republiek kent op haar beurt drie tijdvakken: de Nationale Conventie (1792-1795), het Directoire (1795-1799) en, na de staatsgreep door Napoleon Bonaparte, het Consulaat (1799-1804).

2. VOOR 1789

Onder Lodewijk XIV (1638-1715) was op nationaal niveau waarschijnlijk slechts vijf procent van de Fransen de landstaal in woord en geschrift machtig.³ Tijdens de annexaties van Artesië en delen van Vlaanderen en Henegouwen bleef het West-Vlaams, eventueel naast het Picardisch, de taal van het westelijke deel van een gebied dat tegenwoordig de departementen Nord en Pas-de-Calais bestrijkt.

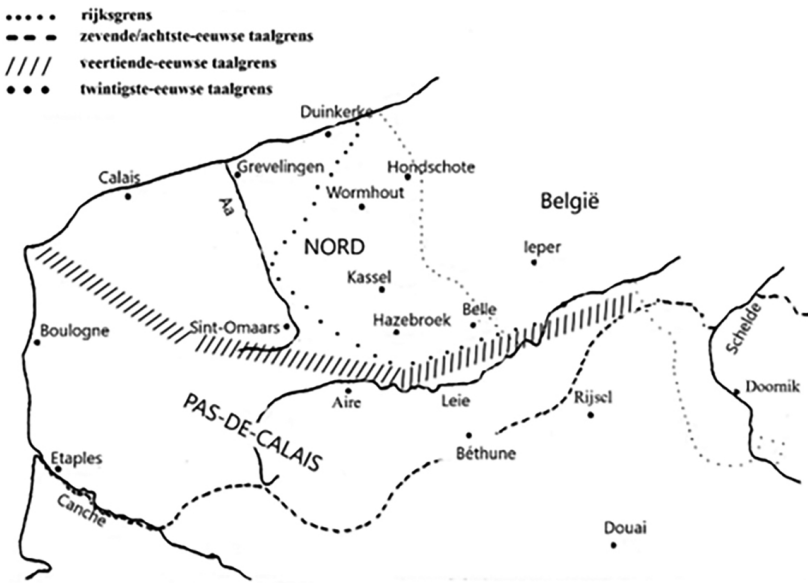

Fig. 1: De departementen Nord en Pas-de-Calais.

De genoemde vijf procent is een nationaal cijfer en gold zeker niet voor het platteland. Daar lag dit percentage beduidend lager, waarschijnlijk dicht bij nul. Interessant is dat er in eerste instantie geen sprake was van een strikt taalbeleid binnen de nieuwverworven gebieden, zoals dat in andere gewesten het geval was. Met de Vrede van de Pyreneeën (1659) kwamen Lodewijk XIV en Filips IV aanvankelijk overeen dat in de nieuwe streken zowel het Frans, het Spaans als het Vlaams mochten worden gebruikt (Flavier & Platon, 2014). Dit veranderde echter al spoedig. Het werd een kwestie van nationale veiligheid, zeker in de grensgebieden, waar een taal werd gesproken die ook aan de andere kant van de grens gangbaar was. De Franse koning begon steeds meer een actief beleid van verfransing te voeren, onder andere op het juridische

³ Zie opnieuw axl.cefan.ulaval.ca.

vlak. Na de aankoop van de stad Duinkerke van de Engelsen in 1662 legde hij in 1663 aan de plaatselijke rechters het gebruik van het Frans op. De taalpolitiek trof echter ook de kerk. De bisschoppen van het geannexeerde deel van Frans-Vlaanderen werd gevraagd Franstalige priesters te laten komen, zodat de preken en catechisatie in het Frans konden plaatsvinden. In 1684 volgde een decreet dat het Frans oplegde aan alle koninklijke gerechten in Frans-Vlaanderen (Van Goethem, 1989).⁴ Er kwam protest van lokale ambtenaren en overheidspersonen. Weinig mensen kenden immers het Frans. Ook de lagere geestelijkheid en de onderwijzers kwamen in verzet, omdat onrecht werd gedaan aan de lokale taal en cultuur. Over de periode onmiddellijk na Lodewijk XIV bestaat – voor zover we dat hebben kunnen nagaan – weinig informatie, zeker met betrekking tot het West-Vlaams. Wel is het duidelijk dat de taalpolitiek onder zijn opvolgers Lodewijk XV (1710-1774) en Lodewijk XVI (1754-1793) tot aan de Franse Revolutie niet noemenswaardig werd gewijzigd. Was er voor de Franse Revolutie dus wel degelijk sprake van een vorm van taalpolitiek tegen de streektalen, tijdens de revolutie bleek daar zeker in de eerste jaren geen sprake meer van te zijn. Vanaf de tweede helft van de jaren negentig was er zelfs geen spoor meer te bekennen van taalpolitiek.

3. DE REVOLUTIONAIRE JAREN

Hoewel de taalkundige eenwording van Frankrijk hoog op de revolutionaire agenda stond, om de gelijkheid tussen de burgers te bevorderen, zag het regime in dat er voor de verspreiding van de revolutionaire ideeën in eerste instantie een beroep zou moeten worden gedaan op de streektalen (Giacomo, 1975; Simonin, 2013). Voor het overgrote deel van het volk was het Frans immers nog steeds een vreemde taal. Dat was meteen ook de reden dat de revolutionairen aanvankelijk een tolerante aanpak leken voor te staan met betrekking tot de lokale talen. Laten we een aantal decreten nalopen, te beginnen met dat van 14 januari 1790 onder de *Constituante*.

⁴ We verwijzen voor de diverse circulaires, decreten, verordeningen, wetten, wetsvoorstellen, reglementen en rapporten naar de *Collection générale des décrets rendus par l'Assemblée Nationale*, uitgegeven door Badouin te Parijs tussen 1789 en 1794, naar Chervel (1992), of naar artflsrv03.uchicago.edu/philologic4/revlawall1119 [laatst geraadpleegd op 7 juli 2025].

3.1. DE *CONSTITUANTE* (1789-1791)

Op 14 januari 1790 gaat de grondwetgevende vergadering akkoord met het voorstel van advocaat en kamerlid François-Joseph Bouchette, afgevaardigde van de Frans-Vlaamse stad Bailleul (Belle).

Décret sur la traduction en flamand & en allemand de l'instruction sur la nouvelle formation des municipalités.

Un honorable Membre (M. Bouchette, Député de Bailleul) a proposé de traduire en langue flamande l'instruction sur la nouvelle formation des Municipalités du Royaume, & de la faire imprimer en deux colonnes, le françois d'un côté & le flamand de l'autre, pour être envoyée dans la Flandre: l'Assemblée a approuvé la proposition, & l'a autorisé à l'exécuter.

L'Assemblée Nationale a décrété aussi que l'instruction sur la nouvelle formation des Municipalités seroit traduite en allemand pour être envoyée en Alsace & dans la Lorraine-Allemande.

Het gaat erom de zogenaamde *instruction* (een soort handleiding) bij de nieuwe wet betreffende de gemeentes van een vertaling in het Vlaams te voorzien.⁵ Dat het hier slechts gaat om de vertaling van de handleiding en niet van de betreffende 62 wetsartikelen zelf, wijst er volgens Simonin (2013) op dat de Vlaamse vertaling wordt gezien als een praktische oplossing om de revolutionaire ideeën in grote lijnen aan het volk bekend te maken. Het betreft hier zeker geen principiële erkenning van de streektaal. Ook het feit dat de vertaling wordt afgedrukt in een kolom naast het Frans, wijst in deze richting. Gardy *et al.* (1989) merken in dit verband op dat het in wezen niet om een precieze vertaling gaat. Het doel is slechts het volk een globaal idee te geven van de nieuwe regels. Schlieben-Lange (1985) onderschrijft dit door op te merken dat hier zeker geen sprake is van taalkundig federalisme. Opmerkelijk is dat de *Constituante* dezelfde maatregel invoert voor de oostelijke grensgebieden: de Elzas en Lotharingen. Op de avond van dezelfde dag volgt nog een ingrijpender besluit. De *Constituante* verordonneert dat al haar decreten in de streektalen vertaald moeten worden zodat ze voor het hele volk toegankelijk zullen zijn. Het proces dat op 14 januari in gang wordt gezet, zal tijdens de tien jaar dat de Franse Revolutie duurt niet meer onderbroken worden. De revolutionaire teksten worden in diverse plaatselijke talen vertaald, al gebeurt dat niet in alle talen en worden niet alle decreten vertaald. Een gebrek aan

⁵ *Vlaams* verwijst hier naar het bovengewestelijke Nederlands. In de lijsten van vertaalde decreten wordt trouwens de term *hollandais* gebruikt (Simonin, 2013).

financiële middelen en een tekort aan bekwame vertalers liggen hieraan ten grondslag (Simonin, 2013).

3.2. DE CONSTITUTIONELE MONARCHIE (1791-1792)

Onder de Constitutionele Monarchie zijn vanuit taalpolitiek oogpunt twee data van belang: 10 en 29 september 1791.

3.2.1. 10 september 1791

De pragmatische aanpak met betrekking tot de vertaling van de decreten in de streektalen valt niet bij iedereen in goede aarde. De Constitutionele Monarchie bestaat nog geen week of Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord (1754-1838), in het kort Talleyrand, laat kritische geluiden horen. Hij betreurt de instandhouding van het *patois* en spreekt over de noodzaak van een openbare lagere school met Frans als enige taal.⁶ Hij publiceert nog in dezelfde maand een decreetvoorstel waarin onder artikel 4, alinea 3 valt te lezen dat op de lagere school onderwezen dienen te worden: de basisprincipes van het Frans, hetzij het schriftelijk, hetzij het mondeling Frans.⁷ Afgezien van de formulering die enigszins bevreemdt – hoezo, schriftelijk of mondeling? – wijzen we erop dat het blijktbaar bij een voorstel is gebleven, daar we nergens een spoor van het gestemde decreet hebben gevonden.

3.2.2. Richtlijn strafrechtelijke procedures van 29 september 1791

De tweede datum, 29 september 1791, is interessant voor ons, omdat die laat zien dat de tot op zekere hoogte tolerante houding van het revolutionaire regime met betrekking tot de streektalen ook binnen de rechtspraak opgeld doet.

Dans le cas où l'accusé, les témoins ou l'un d'eux, ne parleroient pas tous la même langue ou le même idiôme, & auroient besoin d'un interprète pour s'entendre & se communiquer leurs pensées dans le débat, le président du Tribunal criminel en fera appeler un qui soit âgé de 25 ans au moins, & lui fera prêter serment de traduire fidèlement, & suivant sa

⁶ Het woord *patois* verwijst naar een lokaal taaltje dat inherent inferieur is en slechts in staat is primaire behoeftes te bevredigen.

⁷ De basisprincipes van de Franse taal staan waarschijnlijk voor de spelling en de grammaticale beginselen van het Frans.

conscience, les discours qu'il sera chargé de transmettre entre ceux qui parlent de langages différens. L'accusé & l'accusateur public pourront récuser l'interprète; en motivant leur récusation; les motifs seront jugés par le Tribunal. Les Officiers police, directeurs de jurés, & présidens des Tribunaux criminels, pourront également appeler des interprètes, toutes les fois qu'ils en auront besoin, pour recevoir des déclarations ou dépositions.

Het gaat hier om een richtlijn die we gevonden hebben met betrekking tot strafrechtelijke procedures. Kortom, voor aangeklaagden of getuigen die geen gemeenschappelijke taal delen, mag een beroep worden gedaan op een tolk.

3.3. DE EERSTE REPUBLIEK (1792-1804)

Het meest productieve revolutionaire tijdvak op het gebied van taalpolitiek betreft de eerste drie jaar van de Eerste Republiek. We gaan de decreten een voor een na.

3.3.1. 19 oktober 1792

Bijna een maand na de afschaffing van de Constitutionele Monarchie wordt er op 19 oktober een decreet gepubliceerd, gericht aan alle vrienden van de vrijheid en de gelijkheid. Men wordt opgeroepen ideeën te presenteren teneinde de nieuwe republiek van een goede grondwet te voorzien. De toevoeging in de eerste alinea *en quelque langue que ce soit* (in om het even welke taal) benadrukt opnieuw de pragmatische aanpak van de revolutionairen met betrekking tot de streektalen.⁸

Invitation aux amis de la liberté et de l'égalité, à présenter des plans et des vues propres à donner une bonne constitution.

Sur la demande du comité de constitution, la convention nationale invite tous les amis de la liberté et de l'égalité à lui présenter, en quelque langue que ce soit, les plans, les vues et les moyens qu'ils croiront propres à donner une bonne constitution à la République française. Autorise son comité de constitution à faire traduire et publier, par la voie de l'impression, les ouvrages qui seront envoyés à la convention nationale.

⁸ De vertalingen van het Frans naar het Nederlands zijn van de hand van de auteur van deze bijdrage.

3.3.2. 6 november 1792

Dat de revolutionaire autoriteiten het inderdaad serieus lijken te menen met de vertaling van de decreten uitgevaardigd door de nieuwe republiek, blijkt uit een decreet van 6 november 1792.

Décret de la Convention Nationale. Traduction des Décrets en langue Allemande & idiomes vulgaires.

La Convention Nationale, sur la proposition d'un de ses membres, décrète qu'il sera nommé une commission, chargée d'accélérer la traduction des divers décrets en langue Allemande & idiomes vulgaires, Basque, Bas-Breton, &c.

Charge le ministre de la justice de rendre compte à cette commission des travaux qui ont dû être faits, en exécution des décrets qui ordonnent ces traductions.

Er wordt een commissie ingesteld die als taak heeft de vertaling van de decreten te versnellen, onder andere in het Duits, het Baskisch, het Bretons enzovoort.

3.3.3. 19 november 1792

Op 19 november 1792 wordt een decreetvoorstel gepubliceerd van het Comité voor Openbaar Onderwijs voor de departementen waar het Frans niet gangbaar is.⁹ Het Frans moet zo snel mogelijk de algemene taal worden door de instelling van openbaar onderwijs. Franse lees- en schrijfvaardigheid worden verplicht. De andere vakken worden tegelijkertijd in het Frans en in de lokale taal onderwezen om de onderwijsdoelstellingen zo snel mogelijk te kunnen bereiken. Het is niet bekend wat er van dit voorstel terecht is gekomen.

3.3.4. 12 december 1792

Wat zekerder is, is dat op 12 december 1792 de nieuwe republiek decreteert dat er openbaar onderwijs zal worden ingesteld. De eerste graad zal worden

⁹ Vertaling van *Comité d'Instruction Publique*.

gevormd door de zogenaamde lagere scholen.¹⁰ Het onderwijs wordt geconcentreerd op '[...] de strikt noodzakelijke kennis voor alle burgers'.

Décret sur l'organisation des écoles primaires.

La Convention nationale, sur le rapport de son Comité d'Instruction publique, décrète :

Titre premier Enseignement

Les écoles primaires formeront le premier degré d'instruction. On y enseignera les connaissances rigoureusement nécessaires à tous les citoyens. Les personnes chargées de l'enseignement dans ces écoles, s'appelleront instituteurs. [...]

3.3.5. 21 oktober 1793

Op 21 oktober 1793 volgt een ander decreet betreffende de inrichting van lagere scholen in de diverse gemeentes van het land. Het bestaat uit zeven artikels. Voor ons is het begin van het derde artikel van belang. De kinderen moeten de Franse taal leren lezen, schrijven, maar ook spreken. De vermelding van de laatste vaardigheid bevestigt dat ze de Franse taal niet machtig waren. Opmerkelijk is dat in dit decreet de onderwijsvoertaal vrij blijft. Elk dorp van minimaal 400 inwoners krijgt één school, vanaf 1500 inwoners komt daar een tweede school bij. Een dorp met 3000 inwoners krijgt vier scholen, enzovoort. Helemaal onderaan de lijst staan de steden vanaf 92.000 inwoners. Deze krijgen 37 lagere scholen toegewezen.

Décret organisant l'instruction dans les premières écoles.

La Convention Nationale, après avoir entendu son Comité d'Instruction publique sur les premières écoles, décrète ce qui suit :

1. Il y a des premières écoles distribuées dans toute la république, à raison de la population.
2. Les enfants reçoivent dans ces écoles la première éducation physique, morale et intellectuelle, la plus propre à développer en eux les mœurs républicaines, l'amour de la patrie et le goût du travail.
3. Ils apprennent à parler, lire, écrire la langue française [...].

¹⁰ Scholen bestonden al lang, maar ze vielen onder de katholieke kerk en werden gerund door congregaties dan wel religieuze ordes. In de ogen van de revolutionairen was dit niet de beste manier om de revolutionaire ideeën onder het volk te brengen. De katholieke kerk vertegenwoordigde immers het goddelijk recht, zoals dat eeuwenlang uitgeoefend was door de absolute monarchen. De instelling van openbaar onderwijs was dus noodzakelijk om de goede boodschap te verspreiden.

3.3.6. 19 december 1793

Op 19 december 1793 verschijnt opnieuw een decreet waarin enkele algemene principes worden opgesomd. Het onderwijs is vrij, het is openbaar en voor het eerst is er sprake van een zekere verplichting. Kinderen worden toegelaten vanaf de leeftijd van zes jaar en voor hun achtste. Ouders kunnen hun kind pas van school halen als ze minimaal drie opeenvolgende jaren ingeschreven zijn. Er wordt daarentegen niet ingegaan op de inhoud van het onderwijs.

4. HET JAAR 1794

Het jaar 1794 is een bijzonder jaar. Het bevestigt dat de voormelde opening naar de streektaalen noodgedwongen was en geenszins dient te worden gezien als een vorm van taalkundig federalisme. We kijken achtereenvolgens naar 27 januari, 4 juni en 17 november.

4.1. 27 JANUARI 1794

Op 27 januari 1794 wordt het zogenaamde rapport-Barère gepubliceerd, van de hand van Bertrand Barère (1755-1841) (Barère, 1794). Hij stelt: ‘Het federalisme en de bijgelovigheid spreken Bretons, de emigratie en de haat tegen de republiek spreken Duits, de contrarevolutie spreekt Italiaans en het fanatisme spreekt Baskisch. Laten we deze schadelijke en foutieve instrumenten uit de weg ruimen’ (Barère, 1794, p. 713-716).¹¹ Het idee van Barère is dat de oplegging van het Frans de gelijkheid tussen de burgers zal bevorderen. Iedereen zou op deze manier in principe toegang kunnen krijgen tot de hogere ambten. Bovendien zou de verspreiding van de revolutionaire ideeën niet meer gecompliceerd worden door de vele soorten *patois*. Dezelfde dag nog volgt een decreet dat bepaalt dat er binnen de tien dagen in elke plattelandsgemeente een Franstalige onderwijzer moet worden aangesteld. Immers, niet alleen het volk, maar ook de lokale onderwijzers beheersen de Franse taal niet.

¹¹ Deze denigrerende behandeling van de streektaalen doet tot in de 21ste eeuw opgeld onder sommige Franse politici. Op 29 april 2001 stelde Claude Allègre, voormalig minister van Onderwijs en Wetenschappen, op radiozender France Inter: ‘Frankrijk zou informatici moeten opleiden die het Engels beheersen. Maar men stelt ons voor Bretons of Occitaans sprekende schaapherders te fabriceren.’

Décret de la Convention Nationale, Qui ordonne l'établissement d'Instituteurs de langue Française dans les Campagnes de plusieurs Départemens dont les Habitans parlent divers idiomes.

La Convention Nationale, après avoir entendu le rapport de son comité de salut public, décrète:

Art. I Il sera établi dans dix jours, à compter du jour de la publication du présent décret, un instituteur de langue française dans chaque commune de campagne des départemens du Morbihan, du Finistère, des Côtes-du-Nord, & dans la partie de la Loire inférieure dont les habitans parlent l'idiome appelé *bas-Breton*.

Art. II Il sera procédé à la même nomination d'un instituteur de langue française dans les communes des campagnes des départemens du Haut & du Bas-Rhin, dans le département de Corse, dans la partie du département de la Moselle, du département du Nord, du Mont-terrible, des Alpes maritimes, & dans la partie du département des basses Pyrénées, dont les habitans parlent des idiomes étrangers.

Art. V. Les sociétés populaires sont invitées à propager l'établissement des clubs pour la traduction vocale des décrets & des lois de la république, & à multiplier les moyens de faire connoître la langue française dans les campagnes les plus reculées. Le comité de salut public est chargé de prendre à ce sujet toutes les mesures qu'il croira nécessaires.

Let wel op artikel V, dat op twee manieren benadrukt wat we eerder opmerkten. De vertaling in de streektaalen is slechts een middel, zeker geen doel op zich. Het doel blijft de verspreiding van het Frans, al is het via de streektaalen. En het beroep op het lokale verenigingsleven om decreten en wetten mondeling in de streektaal om te zetten, wijst op het partiële succes van de van staatswege georganiseerde vertalingen.

4.2. 4 JUNI 1794

Een andere man die in deze context niet ongenoemd kan blijven, is Henri Jean-Baptiste Grégoire (1750-1831). Hij was een katholieke geestelijke, maar was ook de revolutionaire ideeën toegedaan. Ook hij stond niet achter de noodgedwongen opening naar de streektaalen. Op 4 juni 1794 publiceerde hij zijn rapport naar aanleiding van een onderzoek dat hij had uitgevoerd naar de streektaalen en de zeden en gewoontes van de plattelandsbewoners. Wat bleek? In meer dan tachtig procent van de departementen werd een lokale streektaal gesproken. Voor het West-Vlaams ging het om een belangrijk deel

van het departement Nord, en ook het noordwestelijke deel van het departement Pas-de-Calais.¹² In zijn rapport riep Grégoire wanhopig uit: ‘[...] met dertig verschillende *patois* verkeren we wat de taal betreft nog in het stadium van de toren van Babel, terwijl we wat de vrijheid aangaat de voorhoede vormen van de naties’ (Grégoire, 1794, p. 5). De titel van het rapport liet geen misverstand bestaan over de teneur ervan: *Rapport sur la Nécessité et les Moyens d'anéantir les Patois et d'universaliser l'Usage de la Langue française*. Hij drong erop aan de streektalen uit te roeien (*anéantir*) en het Frans te verspreiden (*universaliser*). Een van de strategieën die Grégoire toepaste, was het prestige van de streektalen ondermijnen. Hij deed dit ten eerste door het woord *patois* te gebruiken, dat zoals vermeld verwijst naar een onbegrijpelijk lokaal taaltje dat inherent inferieur is. In de tweede plaats verkondigde hij dat er tussen de verschillende soorten *patois* geen sprake was van onderlinge verstaanbaarheid. Deze zogenaamde vondst stelde hem in staat het Frans als gedroomde gemeenschappelijke taal in het daglicht te stellen. Ze zou bijdragen aan de gelijkheid onder de burgers. De *patois* daarentegen vormden een overblijfsel uit de feodale tijd en verdeelden de mensen.¹³

4.3. 17 NOVEMBER 1794

Het laatste decreet uit 1794 dat het vermelden waard is, is dat van 17 november. Het wekt enige verbazing aangezien men onder artikel 2 van hoofdstuk 1 terugkomt op de voormelde ratio van het aantal inwoners per school. Nu krijgt een gemeente pas een school vanaf 1000 inwoners. In artikel 4 staat desondanks dat in de plaatsen waar de bevolking haast heeft een tweede school kan worden geopend, op voorwaarde dat de betreffende gemeente minimaal 2000 inwoners telt. Wat voor ons echter het belangrijkste is, staat in hoofdstuk 4, artikels 2 en 3. Onderwezen zullen worden: de basisprincipes van het Frans, hetzij het geschreven, hetzij het gesproken Frans.

Chapitre Premier

Institution des écoles primaires

Art. 1. Les écoles primaires ont pour objet de donner aux enfants de l'un et de l'autre sexe l'instruction nécessaire à des hommes libres.

¹² In het oostelijke deel van het departement Nord en in de rest van het departement Pas-de-Calais werd een Romaanse streektaal, het Picardisch, gesproken.

¹³ Het is waarschijnlijk geen toeval dat de vernietigende rapporten tegen de streektalen van Barère en Grégoire beide verschijnen tijdens de zogenaamde Terreur (september 1793 tot juli 1794). De noodtoestand werd uitgeroepen om de militaire, politieke en economische crisis te beteugelen. Meer onderzoek zal hier duidelijkheid moeten scheppen.

Art. 2. Les écoles primaires seront distribuées sur le territoire de la République à raison de la population : en conséquence, il sera établi une école primaire par mille habitants.

Art. 3. Dans les lieux où la population est très dispersée, il pourra être établi une seconde école primaire, sur la demande motivée de l'administration du district, et d'après un décret de l'Assemblée nationale.

Art. 4. Dans les lieux où la population est pressée, une seconde école primaire ne pourra être établie que lorsque la population s'élèvera à deux mille individus ; la troisième à trois mille habitants complets, et ainsi de suite.

Chapitre IV

Instruction et régime des écoles primaires

Art. 1. Les élèves ne seront pas admis aux écoles primaires avant l'âge de six ans accomplis.

Art. 2. Dans l'une et l'autre section de chaque école, on enseignera aux élèves: 1° à lire et à écrire, et les exemples de lecture rappelleront leurs droits et leurs devoirs; 2° la Déclaration des droits de l'homme et du citoyen et la constitution de la République française; 3° on donnera des instructions élémentaires sur la morale républicaine; 4° les éléments de la langue française, soit parlée, soit écrite; 5° les règles du calcul simple et de l'arpentage; 6° les éléments de la géographie et de l'histoire des peuples libres; 7° des instructions sur les principaux phénomènes et les productions les plus usuelles de la nature. On fera apprendre le Recueil des actions héroïques et les chants de triomphe.

Art. 3. L'enseignement se fera en langue française. L'idiome du pays ne pourra être employé que comme un moyen auxiliaire.

De onderwijsvoertaal voor de andere vakken wordt het Frans. De streektaal mag slechts ingezet worden als hulpmiddel.¹⁴ De reden voor deze concessie ligt niet alleen in het feit dat het Frans voor de kinderen volstrekt vreemd is, maar vooral omdat er nog steeds niet genoeg onderwijzers zijn die het Frans beheersen.

¹⁴ Het gebruik van het woord *idiome* is veelzeggend. Enerzijds is het de politiek correcte term ter aanduiding van *patois*. Aan de andere kant is het een manier om het woord 'taal' te vermijden. *Patois* is immers geen taal.

5. HET JAAR 1795

Hoewel we ons in het jaar 1795 slechts halverwege de revolutionaire periode bevinden, is dit het laatste jaar waarin, voor zover we hebben kunnen nagaan, decreten worden gepubliceerd over het onderwijs van het Frans in de lagere scholen.

5.1. 26 SEPTEMBER 1795

Op 26 september 1795 publiceert de Commissie voor Openbaar Onderwijs een aantal kanttekeningen bij de eerdergenoemde decreten van 19 december 1793 over de toelating tot de school voor kinderen vanaf hun zesde en voor hun achtste, en van 17 november 1794 over de herziening van het aantal inwoners per school. Er wordt met name op gewezen dat geen van de twee decreten volledig is toegepast. Men merkt verder op dat de lagere scholen weinig succes hebben geboekt. Er wordt gesuggereerd dat dit onder andere te wijten is aan een gebrek aan lesmateriaal, maar ook aan te hoog gespannen verwachtingen op het gebied van het taalonderwijs. Het was – vooral voor het platteland – voorlopig voldoende geweest als de leerlingen hadden leren lezen en schrijven, zelfs met fouten en zonder correcte spelling.

5.2. 24 OKTOBER 1795

In het laatste decreet dat we hier zullen noemen, het decreet van 24 oktober 1795, wordt duidelijk gas teruggenomen. Onder artikel 5 stelt men immers slechts dat in elke lagere school onderwezen zal worden in lezen, schrijven, rekenen en de republikeinse moraal.

Décret sur l'organisation de l'instruction publique. Du 3 brumaire.

La convention nationale décrète :

Titre Premier.

Écoles primaires.

Art. I. Il sera établi dans chaque canton de la république, une ou plusieurs écoles primaires, dont les arrondissements seront déterminés par les administrations de département.

II. Il sera établi dans chaque département plusieurs jurys d'instruction ; le nombre de ces jurys sera de six au plus, & chacun sera composé de trois membres nommés par l'administration départementale.

III. Les instituteurs primaires seront examinés par l'un des jurys d'instruction & sur la présentation des administrations municipales, ils seront nommés par les administrations de département.

IV. Ils ne pourront être destitués que par le concours des mêmes administrations, de l'avis d'un jury d'instruction, & après avoir été entendus.

V. Dans chaque école primaire, on enseignera à lire, à écrire, à calculer, & les éléments de la morale républicaine.

Tot 1799, het einde van de revolutionaire periode, volgt er geen verdere taalwetgeving.

6. NA 1799

We werpen ten slotte een korte blik op de taalpolitiek na de revolutionaire jaren. De hierboven gepresenteerde visie dat de taalpolitiek van de revolutionairen genuanceerder was dan vaak wordt gesuggereerd, geldt tot op zekere hoogte ook voor de door Napoleon uitgezette taalpolitiek. Na zijn staatsgreep in 1799 droeg hij de titel van consul onder de zieltogende Eerste Republiek. In 1804 riep hij zichzelf tot keizer uit. Er verscheen vrij snel een besluit dat de Franse ambtenaren verplichtte officiële documenten in het Frans op te stellen. Bonaparte verleende echter een tijdelijke ontheffing aan Corsica, zijn geboortegrond. Interessant voor ons is te constateren dat hij later tevens de door Lodewijk XIV geannexeerde gebieden in de Nederlanden van die verplichting onthief. Lokale ambtenaren mochten voorlopig de streektaal blijven gebruiken.

Twee jaar later, in 1806, ontvingen de Franse prefecten – een soort administratieve hoofden van de departementen – een circulaire van het bureau voor statistiek van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Daarin werd hun gevraagd een vertaling te leveren per dialect van de gelijkenis van de verloren zoon (Lucas 15: 11-31). Verder werd gevraagd een precieze opgave te presenteren van de gebieden waar de streektalen gangbaar waren, en van het aantal sprekers. Het project duurde tot 1812 en werd begeleid en statistisch verwerkt door Charles-Étienne en Eugène Coquebert de Montbret. De enquête zou dan ook de taalpolitieke geschiedenis ingaan als de enquête-Montbret (Bulot, 1989). Met betrekking tot het West-Vlaams werden 156.973 moedertaalsprekers vermeld.

Een interessante vraag is: waarom wilde Napoleon zo precies weten hoe het stond met het taalkundige patrimonium van Frankrijk? Het blijkt dat de

strategie van de overheid met betrekking tot de streektalen na de roerige revolutionaire tijden was veranderd. Werden deze voorheen niet alleen bestreden maar ook gestigmatiseerd, dan brak nu een periode aan van inventarisatie. Wat is de plaats van de streektalen binnen het land? Welke functies vervullen ze nog? Kortom, men gaf het oorlogszuchtige discours op, wetende dat de streektalen uiteindelijk op een natuurlijke manier zouden verdwijnen. Factoren die daarbij een rol speelden, waren ongetwijfeld het nationale en internationale prestige dat de Franse taal genoot, maar ook de steeds centralistischer wordende Franse staat. Verder mogen we de militaire dienstplicht niet vergeten. Men hanteerde dus verzoenende taal, zonder evenwel de streektalen te verdedigen. Het doel was ze een plaats te geven in de Franse geschiedenis door ze in zekere zin op te nemen in de historiografie van de Franse natie. Hoe dan ook, onder het Eerste Keizerrijk bleef het West-Vlaams de streektaal in het uiterste noordwesten van Frankrijk. Het lager onderwijs, waar het bewind zich trouwens weinig mee bezighield, was facultatief. De kinderen kwamen daardoor niet of nauwelijks in contact met het Frans.

7. CONCLUSIES

De visie dat de strijd tegen de streektalen pas echt is begonnen onder het revolutionaire bewind is niet in overeenstemming met de bronnen. Ten eerste is het zo dat vóór de Franse Revolutie, onder Lodewijk XIV, reeds sprake was van een vorm van taalpolitiek. Verder blijkt dat de revolutionairen weliswaar hebben geprobeerd de plattelandskinderen het Frans aan te leren, maar het succes hiervan is dermate dubieus dat het valt te betwijfelen of dit ten koste is gegaan van de streektalen. Vast staat in ieder geval dat gedurende de hele revolutionaire periode de decreten in de streektalen werden vertaald. Wel moet hierbij worden aangetekend dat lang niet alle decreten werden vertaald. Daar komt bij dat bepaalde decreten ook niet systematisch in alle streektalen werden omgezet. Een en ander hing niet alleen samen met een gebrek aan financiële middelen, maar ook met een tekort aan competente vertalers. Het feit dat we voor de periode na 1795 tot in 1799 – het eind van de revolutionaire jaren – geen sporen hebben gevonden van taalpolitiek, lijkt erop te wijzen dat het regime zelf ook inzag dat het voorlopig een onbegonnen zaak was. Vervolgonderzoek zal hier uitsluitsel moeten geven. Zekerder is dat na de revolutionaire jaren, onder Napoleon, ten aanzien van het West-Vlaams een genuan-

ceerde taalpolitiek werd gevoerd. Zowel in de Frans-Vlaamse steden als op het platteland bleef het onderwijs grotendeels in de streektaal.

Literatuurlijst

- Barère, B.** (1794). *Rapport, présenté par Barère au nom du comité de salut public, sur les idiomes et l'enseignement du français*. Paris, Archives Parlementaires, deel 83, van 5 tot 27 januari 1794.
- Bertaud, J.-P.** (1989). *Initiation à la Révolution française*. Paris: Perrin.
- Blanchet, Ph.** (2002). 'Diffusion du français et diversité linguistique : enjeux et paradoxes.' In Herreras, J. (red.), *La diffusion des langues internationales de l'Union Européenne. Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain* 28, 1/2, pp. 149-167.
- Bulot, T.** (1989). 'L'enquête de Coquebert de Montbret et la glottopolitique de l'Empire français.' *Beiträge zur romanischen Philologie*, 2-89: 287-292.
- Chervel, A.** (1992). *L'enseignement du Français à l'école primaire. Textes officiels. Deel 1: 1791-1879*. Paris, inrp.
- Collection générale des décrets rendus par l'Assemblée Nationale*. Badouin: Paris.
- De Vries, J.W. et al.** (1993). *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands*. Amsterdam: Prometheus.
- Flavier, H. & Platon, S.** (2014). 'Diversité linguistique, langue d'État et unité de l'État.' In Moskvitcheva, S. & Viaut, A., *Catégorisation des langues minoritaires en Russie et dans l'espace post-soviétique*. Pessac: Maison des Sciences de l'Homme d'Aquitaine, pp. 297-319.
- Gardy, Ph.** (1989). 'Autour de Pierre Bernadau: le silence bordelais ou la traduction impossible.' In Boyer, H. et al., *Le Texte occitan de la période révolutionnaire*. Montpellier: Section française de l'Association internationale d'études occitanes, p. 434.
- Giacomo, M.** (1975). 'La politique à propos des langues régionales: cadre historique.' *Langue française*, 25: 12-28.
- Grégoire, H.** (1794). *Rapport sur la Nécessité et les Moyens d'anéantir les Patois et d'universaliser l'Usage de la Langue française*. Paris: Imprimerie Nationale.
- Huchon, M.** (2002). *Histoire de la langue française*. Paris: Librairie générale française.
- Janssens, G. & Marynissen, A.** (2005). *Het Nederlands vroeger en nu*. Tweede, herwerkte uitgave. Leuven-Voorburg: Acco.
- Pekelder, J.** (2024). *Verboden Vlaams te spreken. Het verhaal van een Nederlandse streektaal in Frankrijk*. Amsterdam: Lias.

- Ryckeboer, H.** (1997). *Het Nederlands in Noord-Frankrijk; Sociolinguïstische, dialectologische en contactlinguïstische aspecten*. Gent: Vakgroep Nederlandse Taalkunde UGent.
- Schlieben-Lange, B.** (1985). 'La politique des traductions.' *Lengas, La question linguistique au sud au moment de la Révolution française*, 17/1 : 97-116.
- Simonin, A.** (2013). 'La république en ses provinces: la traduction des lois, histoire d'un échec révolutionnaire (1790-1792 et au-delà).' In Bertrand, G. & Serna, P. (red.), *La République en voyage 1770-1830*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, pp. 197-218.
- Van Goethem, H.** (1989). 'La politique des langues en France, 1620-1804.' *Revue du Nord*, 437-460.
- Willemys, R. & Daniëls, W.** (2003). *Het verhaal van het Vlaams*. Antwerpen: Standaard Uitgeverij.

Geraadpleegde websites

artflsrv04.uchicago.edu
axl.cefan.ulaval.ca

Meertaligheid op de werkvloer in het Generatieve AI-tijdperk

Inzichten rond taal en communicatie voor specifieke doeleinden bij alumni Bedrijfswetenschappen en Economie

Jana Declercq, Anouk Bax, Griet Boone, Stephanie Hughes, Sophie Limbos, Craig Rollo, Lieve Vangehuchten (UAntwerpen)

Samenvatting

In onze kennismaatschappij zijn meertaligheid en sterke communicatievaardigheden in veel werkcontexten onmisbaar. Tegelijk zijn er de afgelopen jaren disruptieve ontwikkelingen geweest door het snel groeiende gebruik van generatieve AI (GenAI), die een grote invloed hebben in de context van (meertalige) professionele communicatie. Deze ontwikkelingen stellen het hoger onderwijs – met name opleidingen die talenonderwijs voor specifieke doeleinden aanbieden – voor vragen over hoe dit onderwijs er met het oog op deze ontwikkelingen uit moet zien.

Om hier inzicht in te krijgen, bevroegen we alumni van de Faculteit Bedrijfswetenschappen en Economie aan de Universiteit Antwerpen over de volgende aspecten: 1) hun professionele profiel op het vlak van taal- en communicatievaardigheden; 2) hoe zij terugkijken op het talenonderwijs, en 3) hoe zij omgaan met de beschikbaarheid van GenAI-tools op de werkvloer. We analyseerden de vragenlijst-antwoorden van 116 respondenten en 9 semigestructureerde interviews. Uit ons onderzoek bleek dat de respondenten bijna allemaal in een sterk meertalige werkomgeving werken en een scala aan communicatieve vaardigheden gebruiken. Ze gaven aan GenAI vooral voor schriftelijke taken te gebruiken en verwachten dat dit gebruik zal toenemen. Mondelinge vaardigheden, die (vooralsnog) in realtime weinig door GenAI ondersteund worden, vinden ze zeer belangrijk. Daarom benadrukken ze het belang van talenonderwijs dat ook zonder GenAI taal- en communicatievaardigheden oefent, omdat op die manier de nodige kritische vaardigheden ontwikkeld worden om het potentieel van GenAI ten volle te benutten op een verantwoorde manier. In de discussie reflecteren we over wat dit betekent voor het talenonderwijs voor specifieke doeleinden binnen de opleidingen in de Faculteit Bedrijfswetenschappen en Economie en daarbuiten.

Abstract

In our knowledge society, multilingualism and strong communication skills are indispensable in many professional contexts. However, in recent years, the rapid growth in the use of generative AI (GenAI) has been a disruptive development, including in the field of (multilingual) professional communication. This raises important questions for higher education, especially for language instruction for specific purposes (LSP), and questions about how language education should evolve in the light of these developments.

To gain insight into this, we surveyed alumni from the Faculty of Business and Economics at the University of Antwerp about: 1) their professional profile in terms of language and communication skills; 2) their reflections on the language education they received during their studies; and 3) how they engage with the availability of GenAI tools, now and in the future. We analysed the survey responses of 116 participants and conducted 9 semi-structured interviews.

Our research revealed that nearly all respondents work in highly multilingual environments and use a wide range of communication skills. They use GenAI mainly for written reporting and expect its use to increase further, but they also express some reservations. Firstly, they view oral skills as highly important, for which (for now) little real-time GenAI support is available. Secondly, they emphasize the value of language education that also fosters skills independent of GenAI use, as this is essential for developing the critical abilities needed to work effectively with such tools. In our discussion, we further reflect on what these findings mean for language education for specific purposes, within programmes in the Faculty of Business and Economics and beyond.

1. INLEIDING

Deze studie onderzoekt (de perceptie van) de taal- en communicatievaardigheden van alumni van de Faculteit Bedrijfswetenschappen en Economie van de Universiteit Antwerpen op de werkvloer, en hoe de recente opkomst van generatieve AI (GenAI)-tools¹ die beïnvloedt. Het hoger onderwijs in België, maar ook in veel andere landen, heeft een traditie waarin talenonder-

¹ AI en GenAI worden in deze studie als synoniemen gebruikt vanwege de leesbaarheid. Hoewel generatieve AI technisch gezien een subcategorie is van AI, verwijzen beide termen in de huidige praktijk die wij hebben bestudeerd vrijwel uitsluitend naar generatieve toepassingen zoals ChatGPT, Gemini of Copilot.

wijs ook in niet-talige richtingen aangeboden wordt. Deze traditie is gegrond in het feit dat sterke taal- en communicatievaardigheden in veel contexten essentieel zijn voor de aansluiting op de arbeidsmarkt. In onze internationaal georiënteerde economie is meertaligheid de norm, en is het spreken van meerdere talen een belangrijk voordeel of soms zelfs onmisbaar voor de toegang tot bepaalde jobs (Schlegelmilch & Crook, 1988; Marconi *et al.*, 2023; zie ook sectie 2). Onderzoek toont bijvoorbeeld aan dat de grote meerderheid van de vacatureteksten voor functies met een hoogopgeleid profiel specifieke talencompetenties vereist (Marconi *et al.*, 2023). Maar ook over talen heen vragen vele (hoogopgeleide) functies specifieke communicatievaardigheden die vaak oefening en toelichting vergen. Het hoger onderwijs komt tegemoet aan deze vraag en focust binnen de leerlijn professionele communicatie op specifieke leerdoelen. Hier denken we aan het hanteren van specifiek jargon of specifieke standaarden van professioneel en/of academisch taalgebruik, argumentatieve vaardigheden zoals onderhandelen en debatteren, het correct gebruik van genrespecifieke taal in vacatureteksten, sollicitatiebrieven, productvoorstellen, marketing- en reclamediscours, et cetera.

In de context van dit soort talenonderwijs, ook wel taal voor specifieke doeleinden (*Languages for Specific Purposes, LSP*) genoemd, is het essentieel om het materiaal en de aanpak relevant te houden voor de professionele praktijk. Net die professionele praktijk is de laatste jaren sterk aan het veranderen op het vlak van taal- en communicatiecompetenties, voornamelijk door het gebruik van GenAI-tools zoals ChatGPT, DALL-E, Copilot, Gemini enzovoort. Schrijftaken worden al langer ondersteund door hulpmiddelen zoals online woordenboeken, synoniemnetwerken, vertaalwebsites, en grammatica- en spellcheckers (Strobl *et al.*, 2019). Maar de manier waarop generatieve artificiële intelligentie zelf (delen van) teksten kan schrijven, komt neer op een belangrijke verandering in hoe op de werkvloer met (vooral) geschreven taal wordt omgegaan. Dit stelt zowel werkgevers als (LSP-)docenten in het hoger onderwijs voor nieuwe uitdagingen. In het hoger onderwijs gaat het dan vooral om de vraag hoe we goed talenonderwijs kunnen blijven aanbieden dat uitgaat van de recente ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, zonder de belangrijke pedagogische basisprincipes van taalleren uit het oog te verliezen. In dit onderzoek hebben we daarom alumni bevraagd die minstens een bachelordiploma aan de Faculteit Bedrijfswetenschappen en Economie van de Universiteit Antwerpen hebben behaald. We namen een vragenlijst af bij 116 participanten en hielden diepte-interviews met 9 participanten. We bevroegen zowel kwalitatief als kwantitatief hoe deze deelnemers kijken naar 1) hun taal- en

communicatievaardigheden op de werkvloer; 2) hoe de talenopleiding in hun bachelor al dan niet aansluit bij hun huidige professionele praktijk; en 3) welke rol GenAI daarin speelt.

2. ACHTERGROND VAN DE STUDIE

Sinds het ontstaan van de Faculteit Bedrijfswetenschappen en Economie van de Universiteit Antwerpen is internationale professionele communicatie een vaste component van het curriculum van toekomstige economen en handelshandelingen in hun opleiding tot meertalige en interculturele managers (Verdonk, 2005). De vier talen die traditioneel deel uitmaken van het curriculum zijn Duits, Engels, Frans en Spaans, elk op hun eigen manier invloedrijke en relevante economische *linguae francae* (Hahm & Gazzola, 2022; Melitz, 2018; Marconi *et al.*, 2023; Stein-Smith, 2017).

De beslissing om te blijven inzetten op talen als een belangrijke troef voor *employability* (Lupták, 2024; Villegas, 2024) is een keuze die op onderzoek gebaseerd is. De exponentieel toenemende internationalisering en globalisering sinds de jaren 1980 ging gepaard met een transport- en communicatierevolutie. In die context is vreemdetalenkennis voor het bedrijfsleven als deel van het menselijk kapitaal steeds belangrijker geworden, aangezien het een competitief voordeel inhoudt (Chiswick, 2008; Schlegelmilch & Crook, 1988; Schlegelmilch & Ross, 1987; Swift, 1990; Swift, 1991). Dit onderzoek wees uit dat vreemdetalenkennis en succesvolle internationalisering correleren, en toonde aan dat vreemdetalenkennis hand in hand gaat met een grotere interculturele openheid, wat de kans op internationaal succes aanzienlijk vergroot. Anderzijds bleek een gebrek aan vreemdetalenkennis de ‘psychologische’ afstand tussen de thuismarkt en de buitenlandse exportmogelijkheden negatief te beïnvloeden, met negatieve gevolgen voor het internationaliseringsproces (Turnbull & Welham, 1985; Ursic & Czinkota, 1989). Begin 21ste eeuw was er de grote ELAN-studie (CiLT & InterAct International, 2006) in opdracht van de Europese Commissie die onomstotelijk bevestigde dat vreemdetalenkennis essentieel is voor de omzet van bedrijven. Dit onderzoek werd uitgevoerd bij 2000 kmo’s en 30 multinationals in 29 Europese landen (EU- en kandidaatlanden). De studie kwam tot de conclusie dat te veel omzet verloren gaat door de gebrekkige talenkennis van het personeel en de daarmee gepaard gaande interculturele problemen. Bijna de helft van de bevraagde ondernemingen gaf te kennen in de toekomst extra de nadruk te willen leggen op de talenkennis en interculturele vaardigheden van hun (toekomstige) werknemers.

Daar waar eerder onderzoek voornamelijk focuste op de relatie tussen vreemdetalenkennis en economische output, zoals omzetgroei of exportprestaties, plaatst recenter onderzoek deze correlaties binnen een ruimer kader. Hierin komen interculturele communicatieve competentie en identiteit centraal te staan (Harzing & Feely, 2008; Pietrzyk-Kowalec, 2023; Schroedler, 2018). In een geglobaliseerde economie, gekenmerkt door hyperdiversiteit en meertalige interactie, blijkt dat het louter beheersen van een vreemde taal niet langer volstaat. De nadruk ligt alsmear meer op relationeel management in meertalige en interculturele omgevingen, en op het strategisch inzetten van taal in functie van sociale en professionele positionering (Brannen *et al.* 2014; Dardorff, 2009; Doodoo, 2025; Park, 2020). Onderzoek toont aan dat professionals met interculturele competenties, waaronder het vermogen om communicaties-tijlen aan te passen aan culturele contexten en om met ambiguïteit om te gaan, beter scoren op het vlak van leiderschap, innovatie en teamcohesie in internationale settings (Davidaviciene & Majzoub, 2022; Freking, 2025; Tang, 2019). Tegelijkertijd groeit het besef dat persuasieve discourscompetenties onmisbaar zijn voor professionals die opereren in meertalige en multiculturele omgevingen. We denken dan aan het kunnen opbouwen van redeneringen, het anticiperen op tegenargumenten, en het moduleren van taalgebruik in functie van publiek en doelstelling. Discursieve overtuigingskracht, of de bekwaamheid om argumentatief, strategisch en effectief te communiceren, speelt een sleutelrol in onderhandelingen, besluitvormingsprocessen, leiderschapscommunicatie en crisisbeheer (Ilie *et al.*, 2019). Taal wordt daarbij niet langer gezien als louter instrumenteel, maar als performatief en identiteitsvormend binnen professionele praktijken en praktijkgemeenschappen (Angouri, 2014; Angouri & Piekkari, 2018; Ehrenreich, 2009).

Het belang van deze dimensie wordt ook erkend in het huidige onderwijsbeleid: in talencurricula voor specifieke doeleinden komt de nadruk steeds prominenter te liggen op discursief-functionele taalvaardigheid in professionele contexten. Studenten worden daarom in de eerste plaats opgeleid om strategisch, registerspecifiek, pragmatisch gepast en persuasief te kunnen communiceren in een meertalige arbeidsmarkt (Darics, & Koller, 2019; Darics, 2022; Darics & Clifton, 2023). Een bijkomend doel is dat leerders in staat zijn om hun sociale rol op te nemen als bemiddelaars, onderhandelaars of vertegenwoordigers van een belangengroep in de steeds diverser wordende maatschappij (Council of Europe, 2020).

Een tweede kerndimensie van deze onderwijspraktijk is intercultureel bewustzijn, opgevat als zowel kennisdomein als handelingsbekwaamheid. De interculturele competentie wordt niet benaderd als abstract begrippenkader,

maar als een concrete gedragscomponent binnen de bedrijfscommunicatie. Studenten leren op die manier omgaan met culturele gevoeligheden, institutionele verschillen en contextuele communicatiestijlen. Hierbij is het belangrijk dat de cognitieve component, namelijk kennis van de geschiedenis, politieke instellingen en sociaal-economische actualiteit van de doeltaalregio, systematisch wordt gecombineerd met affectieve vaardigheden (zoals empathie en openheid) en praktische strategieën voor cultureel gepaste interactie (Dear-dorff, 2020; Wagner & Byram, 2017).

Tegen deze achtergrond dringt zich een hernieuwde reflectie op over de plaats van taalvaardigheid en interculturele competentie binnen professionele communicatie, zeker nu artificiële intelligentie in al haar vormen, en in het bijzonder generatieve AI, die communicatie ingrijpend hertekent (Baygi & Huysman, 2025; Babashahi *et al.*, 2024; Gans, 2024; Hossen *et al.*, 2025). In professionele communicatie is de plaats van GenAI intussen al stevig verankerd. Getuige daarvan is de recente explosie van opleidingen rond AI in communicatie, gaande van gespecialiseerde modules bij beroepsorganisaties over *Massive Open Online Courses* (MOOCs) en de *Google AI for Business*-cursus, tot praktische workshops voor communicatieprofessionals door consultants. In die opleidingen wordt AI gepositioneerd als een *agent* die niet louter ondersteunt, maar de inhoud en de toon van professionele boodschappen ook mee vormgeeft, en zo invloed uitoefent op besluitvormingsprocessen, merkidentiteit en klantenrelaties. Onderzoek wijst uit dat GenAI gebruikt wordt in bedrijfscommunicatie om ideeën te genereren, tekst te schrijven, samen te vatten en te vertalen, beeld en video te creëren, impact te meten, data te analyseren en informatie op te zoeken, te brainstormen met chatbots en virtuele assistenten, et cetera (Cardon *et al.*, 2024; Kalogiannidis *et al.*, 2024; Baert *et al.*, 2025; Rohrbach & Makhortykh, 2025). Als we kijken naar Vlaamse cijfers, zien we dat de Digimeter van 2024 (De Marez *et al.*, 2025) toont dat 45% van de algemene bevolking AI-toepassingen gebruikt, waarvan 28% minstens maandelijks. Dit is een stijging van 10% ten opzichte van 2023. Van de groep Vlamingen die AI gebruikt, doet 43% dat inmiddels voor professionele doeleinden (een stijging van 2% ten opzichte van 2023). Dit cijfer uit de Digimeter wordt bevestigd door onderzoek van de Universiteit Gent naar AI op de werkvloer, waarbij 45% van de respondenten aangeeft AI professioneel te gebruiken (Baert *et al.*, 2025). De algemene Vlaamse bevolking is grotendeels neutraal ten opzichte van AI (45% in 2024), met een stijging in negatieve houdingen (van 10% naar 23% in 2024), en ook een lichte stijging in positieve attitudes (De Marez *et al.*, 2025). De bevraging rond AI op de werkvloer toont dat de percepties in de professionele context positiever zijn. Van wie AI

voor professionele doeleinden gebruikt, vindt de meerderheid dit nuttig (77%) en aangenaam (66%) (Baert *et al.*, 2025). Ook rapporteren participanten dat AI hun werk vaak sneller (68%) en kwalitatiever (58%) maakt. Qua perceptie worden AI-geassisteerde of -gegenereerde teksten algemeen als professioneel en effectief gezien. Toch kunnen ze ook een bedreiging vormen op relationeel vlak, namelijk in bepaalde sociaal gevoelige contexten (zoals bij het feliciteren van een team), aangezien ze dan niet betrouwbaar of oprecht overkomen, en dus een risico inhouden voor de band tussen een manager en zijn team (Cardon & Coman, 2025). Dit wijst op het belang van het strategisch inzetten van AI-gegenereerde of -ondersteunde communicatie, en de rol die talenonderwijs kan spelen in het ontwikkelen van een metapragmatisch bewustzijn hierrond.

In de bevraging van de Universiteit Gent (Baert *et al.*, 2025) geven ook veel respondenten aan dat hun werk de komende vijf jaar substantieel zal veranderen door AI (47%), al gaan ze grotendeels niet akkoord met de stelling dat hun job zal verdwijnen of hun takenpakket zal verkleinen. Verder geven ze ook aan dat collega's (in vergelijking met AI als sparringpartner) belangrijk blijven. Bezorgdheden rond AI bij respondenten gaan over de veiligheid van data, controle door AI, en onfaire beslissingen die daar mogelijk uit voortvloeien. Dat is grotendeels in lijn met internationaal onderzoek, dat toont dat er in de bedrijfswereld, net als meer algemeen in de samenleving, bezorgdheid is over jobzekerheid, privacy en veiligheid, bias, en een verlies van authenticiteit als gevolg van AI (Yue *et al.*, 2024).

Daarnaast is er ook het onderzoek over het integreren van AI in de onderwijscontext. Onder studenten ligt het Vlaamse AI-gebruik op 73%, wat een stijging inhoudt van 23% ten opzichte van 2023 (De Marez *et al.*, 2025). Ook bij Vlaamse studenten is AI dus zeer ingeburgerd. Eerder onderzoek toont dat er zowel uitdagingen als opportuniteiten zijn in de context van het leren van vreemde talen in het hoger onderwijs. Zo worden GenAI-tools in het vreemdetalenonderwijs al regelmatig gebruikt in schrijfonderwijs om feedback te geven, om voorbeelden van teksten te genereren (en eventueel te vergelijken met zelfgeschreven teksten), om bronnen te zoeken, data te verzamelen, en te brainstormen (Wang & Dang, 2024). Het gebruik van chatbots biedt dan weer opportuniteiten voor gesproken taalbeheersing, en kan onder andere spreekangst verminderen en de uitspraak verbeteren (Du & Daniel, 2024). Maar net als in andere contexten zijn er risico's, namelijk rond academische integriteit, bias, het volledig steunen op GenAI van leerders, en het gebrek aan leerwinst dat daarmee samenhangt (Law, 2024; Wang & Dang, 2024).

Er is dus toenemende evidentie dat GenAI-technologieën een tweesnijdend zwaard zijn: enerzijds ondergraven ze de klassieke leerdoelen van talenonderwijs, met het risico dat de ontwikkeling van taalkundige nauwkeurigheid naar de achtergrond verdwijnt (Dwivedi *et al.*, 2023). Anderzijds ontstaan er net dankzij deze *AI-mediation* nieuwe leerkanalen die het taal- en communicatieonderwijs voor specifieke doeleinden kunnen oriënteren op hogere-ordevaardigheden: studenten moeten leren om AI-output te interpreteren, te evalueren en kritisch te herformuleren, rekening houdend met doelgroep, genre, toon en communicatieve situatie (Kaban & Stachowicz-Stanusch, 2023). Dit vergt metataalbewustzijn (bv. inzicht in genres, stijlverschillen en discoursconventies), functionele geletterdheid (bv. gepaste selectie en herwerking van gegenereerde content), en interculturele competenties zoals het herkennen van stereotypen of het vermijden van culturele onhandigheid. In plaats van enkel tekst te schrijven, leren studenten hoe ze tekst kunnen cocureren in samenwerking met GenAI (AlAfnan *et al.*, 2024; Lee & Palmer, 2025). Hiermee wordt taalvaardigheid meer dan ooit gekoppeld aan kritisch denken, mediawijsheid en ethische communicatievaardigheid, competenties die vandaag als essentieel gelden voor professionals in internationale en digitale contexten (Devasto & Palmer, 2024; Fleischmann *et al.*, 2024).

Om deze redenen willen wij met deze studie, gebaseerd op een enquête en interviews bij alumni van de Faculteit Bedrijfswetenschappen en Economie aan de Universiteit Antwerpen, een actueel en genuanceerd beeld schetsen van de veranderende communicatienoden binnen economische en bedrijfscontexten en de impact van GenAI op professionele communicatie in kaart brengen. Concreet beoogt de studie een state-of-the-art beeld te bieden van de huidige vereiste communicatievaardigheden op de werkvloer en hoe die zijn geëvolueerd, evenals van de rol die generatieve AI speelt bij het ondersteunen, hervormen en soms zelfs vervangen van deze vaardigheden. Eerdere interne bevragingen, met name twee facultaire alumni-enquêtes uit de jaren 1993 en 2008, beperkten zich tot de vraag welke talen nodig zijn op de werkvloer, en tot het in kaart brengen van algemene receptieve en productieve taalvaardigheden (Van den Hauwe & Braecke, 1993; Verboven *et al.*, 2008). Ook meer recente studies, zoals de UCLouvain-enquête (Degrave & Hiligsmann, 2021), uitgevoerd vóór de brede doorbraak van generatieve AI, spitsen zich toe op het bevragen van het gebruik van de talen en basisvaardigheden, zonder in te gaan op het strategische, situationele en discursieve gebruik ervan. Deze studie is in die zin vernieuwend omdat ze wel die verdiepende vragen stelt. Door het bevragen van onze alumni willen we inzicht krijgen in de (nieuwe) eisen die aan academisch meertalig communicatievaardigheidsonderwijs voor spe-

cifieke doeleinden moeten worden gesteld, en kritisch, maar ook constructief exploreren welke rol generatieve AI hierin kan spelen. Deze inzichten kunnen op hun beurt bijdragen aan de (her)ontwikkeling van taal- en communicatiecurricula waarin AI-geletterdheid, discursieve wendbaarheid en intercultureel bewustzijn hand in hand gaan.

3. METHODE

3.1. ONDERZOEKSOPZET

In de eerste fase van deze studie werd een vragenlijst ontworpen en afgenomen (zie appendix 1). Deze vragenlijst peilde naar de volgende zaken bij de participerende alumni van de Faculteit Bedrijfswetenschappen en Economie (FBE) van de Universiteit Antwerpen:

1. Algemene achtergrond: leeftijd, gender, begin en einde van de bachelor- en masterstudie, de afstudeerrichting, de gevolgde taalvakken, andere opleidingen en diploma's
2. Talenprofiel: primaire taal en andere talen, waar deze talen verworven zijn, niveau van de talen
3. Professioneel profiel: jaren werkervaring, huidige functie, huidige sector, eerdere werkervaring, wel/geen buitenlandervaring
4. Taalgebruik op de werkvloer: talen voor dagelijks gebruik en occasioneel gebruik, doeleinden, specifieke communicatieve vaardigheden
5. Artificiële intelligentie: gebruik GenAI-tools, perspectief op de toekomst rond GenAI in het algemeen en in relatie tot communicatievaardigheden

De vragenlijst werd ontwikkeld door de auteurs van deze studie (een alumna die als jobstudente meewerkte en zes docenten aan de Universiteit Antwerpen die allemaal betrokken zijn bij het talenonderwijs voor specifieke doeleinden aan de Faculteit Bedrijfswetenschappen en Economie). De vragenlijst werd enkele keren getest en verfijnd en daarna onder alumni verspreid. De gesloten items omvatten dichotome vragen, 10-punts Likert-schalen, multiple responsevragen, meerkeuzevragen, rangordevragen en open vragen. Alle meerkeuzevragen waren verplicht in te vullen om door te kunnen gaan naar de volgende vraag. Open vragen waren facultatief. Op het einde van de vragenlijst konden alumni hun gegevens achterlaten als ze interesse hadden om deel te nemen aan

een interview. In deze semigestructureerde interviews (zie appendix 2) werden dezelfde onderwerpen behandeld, maar dan met meer ruimte voor aanvullende inzichten van de deelnemers.

De dataverzameling vond plaats tussen juli en oktober 2024. De enquête werd in eerste instantie verspreid via de alumninieuwsbrief en gepubliceerd op de alumniwebpagina van de Universiteit Antwerpen. Daarnaast werd de enquête ook gedeeld via de officiële socialmediakanalen van de faculteit (LinkedIn en Facebook) en via de persoonlijke LinkedIn-netwerken van de betrokken onderzoekers. Aangezien de initiële responsgraad onvoldoende bleek, werden aanvullend alumni gezocht via LinkedIn en persoonlijk aangeschreven. Deze meerzijdige strategie had als doel een steekproef met voldoende omvang en variatie te verkrijgen, zodat een completer beeld van de alumnipopulatie kon worden verkregen.

Voor de studie werd toestemming gevraagd en verkregen van de Ethische Adviescommissie Sociale en Humane Wetenschappen van de Universiteit Antwerpen.

3.2. PARTICIPANTEN

In totaal werden 119 respondenten geregistreerd. Na een eerste datacleaning werden respondenten uitgesloten die hun bacheloropleiding niet aan de FBE hadden gevolgd en bleven er 116 geldige cases over. 82 respondenten vulden de enquête helemaal in. Respondenten die de enquête niet volledig voltooiden, werden toch opgenomen in de analyse, voor zover zij geldige antwoorden gaven op de specifieke vragen. Op deze manier werd zoveel mogelijk gebruikgemaakt van de beschikbare gegevens. Om deze reden geven we in de analyse telkens mee hoeveel respondenten een bepaalde vraag hebben ingevuld, en op welk absoluut totaal de percentages dus berekend zijn.

De deelnemers zijn grotendeels jonge FBE-alumni; van de 86 participanten die de vraag rond werkervaring invulden, geeft 77,91% aan 1 tot 5 jaar werkervaring te hebben. 66,28% van de respondenten heeft 1 tot 3 jaar werkervaring. De twee oudste deelnemers geven aan 47 en 50 jaar werkervaring te hebben. Het merendeel van de respondenten werkt in België (79/92 deelnemers, ofwel 79,02%); van de 21,98% die in het buitenland actief is, geven 6 van de 13 alumni (46,15%) aan dat het internationale deel van hun job in Nederland plaatsvindt. Deelnemers zijn actief in verschillende sectoren, met financiële consultancy en audit (17,4%) en IT (12%) als koplopers (op een to-

taal van 89 respondenten). Ook wat betreft functiebeschrijvingen is er een grote verscheidenheid, zoals tabel 1 weergeeft:

	Functiebeschrijving	Percentage
1	Functies gericht op data-analyse (onderzoek, consultancy)	26,97
2	Management van processen en teams	24,72
3	IT-functies	11,24
4	Marketing, verkoop of communicatie	10,11
5	Verzekeringen, audit, boekhouding	6,85
6	Human Resources (HR)	5,62
7	Onderwijs	4,49

Tabel 1: *Functiebeschrijvingen respondenten.*

3.3. DATA-ANALYSE

De analyse van de vragenlijstdata werd uitgevoerd met behulp van twee softwarepakketten: STATA (descriptieve statistiek) en SPSS (bivariate analyses). Bij multiple response-items werden niet-aangeduide opties gecodeerd als 0 indien minstens één keuze was aangeduid, om ontbrekende antwoorden correct te onderscheiden van ‘niet van toepassing’ en de analysekracht te optimaliseren. Open antwoorden werden thematisch gecodeerd en vervolgens binair vertaald. Bijvoorbeeld bij het gebruik van GenAI-tools, bij het thema ‘teksten vertalen’, 1 = thema aanwezig, 0 = thema afwezig.

Bij de vragen waarbij respondenten leerinhouden uit specifieke taalvakken moesten ordenen van meest nuttig naar minst nuttig (zie appendix 1) werd een systematisch positioneel effect vastgesteld, waarbij de volgorde van presentatie van de antwoordopties grotendeels werd behouden. Deze data werden daarom niet verder gebruikt.

Bij de bivariate analyses werd standaard de Fisher’s Exact-toets gebruikt voor verbanden tussen categorische variabelen met kleine subgroepen. Voor ordinale of continue variabelen werd meestal de Mann-Whitney U-toets toegepast (bv. AI-gebruikers vs. niet-gebruikers), tenzij voldaan was aan de voorwaarden voor een t-toets (normale verdeling én ≥ 30 respondenten per groep); in de praktijk gebeurde dit zelden, waardoor niet-parametrische alternatieven de voorkeur kregen. Bij grotere subgroepen werd de chi-kwadraattoets van Pearson gebruikt, mits minder dan 20% van de cellen een verwachte frequentie < 5 had.

AI-gebruik werd als ordinale variabele behandeld, waarbij hogere waarden een lagere gebruiksfrequentie representeren (laagste = dagelijks, hoogste = zelden). Groepsverschillen in gebruiksfrequentie werden geanalyseerd via Mann-Whitney U of, bij meer dan twee groepen (bv. per opleiding), de Kruskal-Wallis-toets. Correlaties met ordinale of metrische variabelen werden berekend via Kendall's tau. Voor de analyse van zelfevaluaties in taalvaardigheid werd een gemiddelde score berekend over vier deelaspecten (spreken, lezen, schrijven, luisteren). De interne consistentie van deze samengestelde schaal bleek uitstekend voor alle vier de talen: Duits ($\alpha = 0.915$), Engels ($\alpha = 0.893$), Frans ($\alpha = 0.901$) en Spaans ($\alpha = 0.942$). Pick-any-items (meerkeuzevragen met meerdere aanduidingen) waarbij minder dan vijf respondenten een bepaalde optie selecteerden, werden uitgesloten, evenals combinaties van variabelen met onvoldoende celvulling (< 5 geldige antwoorden).

Voor de interviewanalyse werden negen interviews thematisch gecodeerd door de eerste en vijfde auteur: in een overzichtstabel werd voor elke geïnterviewde een samenvatting gemaakt van drie hoofdthema's: 1) diens werkprofiel en talige omgeving, 2) terugblik op talenonderwijs, en 3) visie op en gebruik van GenAI-tools. In totaal werden 28 codes of subthema's gebruikt die onder deze drie hoofdcodes/hoofdthema's vielen (waarbij niet alle codes altijd van toepassing waren: als een specifieke taal niet werd gebruikt, werd de betreffende kolom niet aangevuld). Bij de subthema's die uiteindelijk het meest relevant bleken voor de resultaten werd er voor dat specifieke subthema in de overzichtstabel een algemene samenvatting over alle participanten geschreven. Deze dienden als input voor de resultatensectie van de paper.

4. RESULTATEN

4.1. TALENPROFIEL ALGEMEEN EN OP DE WERKVLOER

In dit onderdeel brengen we de talige wereld van de deelnemers in kaart. We sommen de primaire en andere talen op, welke talen deelnemers tijdens hun opleiding aan de faculteit FBE hebben geleerd, en waar ze verder nog taalvaardigheden verworven hebben. Daarnaast bespreken we welke talen ze op de werkvloer dagelijks of occasioneel gebruiken.

In eerste instantie bevroegen we met welke taal/talen deelnemers opgroeiden. Voor bijna alle deelnemers (99 respondenten), zo'n 96,88%, is het Nederlands (een van) hun primaire taal (talen). Daarnaast zijn de primaire talen Frans (3,12%), Berbers (2,08%) en Arabisch, Italiaans, Turks, Spaans

en Russisch (telkens 1,04%). Secundaire talen zijn Engels (98,96%), Frans (89,58%), Duits (44,79%), Nederlands (20,83%), Spaans (19,79%), Italiaans (6,25%), Roemeens (3,12%), en Arabisch en Portugees (beide 2,08%). Daarnaast worden (telkens door één persoon) nog een aantal talen vermeld, waaronder Berbers, Deens, Kantonees, Latijn, Oudgrieks, Lingala en Russisch. Daarbij zien we dat de talen van de opleiding het best vertegenwoordigd zijn bij de secundaire talen, waarbij de top 5 gevormd wordt door het Engels als globale lingua franca, naast Frans, Duits, Nederlands en Spaans.

De respondenten rapporteren ook waar ze hun talen geleerd hebben (tabel 2); meerdere antwoorden zijn hier mogelijk. De klassieke scholingsomgevingen (het middelbaar en hoger onderwijs, internationale uitwisselingen) die ze doorlopen hebben, blijken daarin de hoofdrol te spelen. Ook het werk blijkt een leeromgeving te zijn, vooral voor Engels en Spaans. Verder spelen informele contexten, zoals interacties met familie en vrienden, een belangrijke rol. Het leren via apps is vooral populair bij Spaans, in mindere mate voor Frans. Apps worden niet gebruikt voor Engels. Voor Engels speelt cultuur zoals tv en literatuur ook een rol.

Waar geleerd?	Engels	Frans	Spaans	Duits
Tijdens het middelbaar	82,11	96,51	31,58	81,40
Tijdens hogere studies	76,84	74,42	78,95	69,77
Taaltraining (bv. Linguapolis)	1,05	5,81	5,26	0
Werkomgeving	42,11	18,60	26,86	9,30
Familie in het buitenland	4,21	4,65	0	6,98
Via een app	0	10,47	15,79	6,98
Met familie/vrienden	31,58	16,28	31,58	16,28
Uitwisselingsprogramma (AFS, Erasmus+)	18,95	6,98	26,32	0
Cultuur: tv, literatuur etc.	25,26	3,49	3,49	0
Op vakantie	1,05	0	0	2,33

Tabel 2: *Verwerving van taalvaardigheden per taal, aangegeven in procent.*

Vervolgens zoomen we in op hoe vaak en welke talen worden gebruikt op de werkvloer. De overgrote meerderheid van de respondenten geeft aan op een meertalige werkvloer te werken (73,56%), waarbij de grootste groep twee talen inzet (58,62%), 10,34% drie talen en 5,60% vier of vijf talen. Meertaligheid is dus de norm op de werkvloer. De meest gebruikte talen zijn Nederlands, gevolgd door Engels, de landstalen Frans en Duits, en Spaans. In Tabel 3 zoomen we specifiek in op het dagelijks en occasioneel taalgebruik op de werkvloer.

Taalgebruik op de werkvloer

	Nederlands	Engels	Frans	Spaans	Duits	Italiaans
Dagelijks gebruik (%)	91,95	77,01	18,39	2,30	2,30	3,45
Occasioneel gebruik (%)	8,05	16,09	40,23	4,60	13,97	2,30

Tabel 3: *Dagelijks en occasioneel gebruik per gerapporteerde taal.*

De cijfers uit tabel 3 worden ook bevestigd in de kwalitatieve interviews: de meerderheid van de respondenten spreekt twee of drie talen op de werkvloer, waarbij Nederlands vaak wordt gecombineerd met Engels en/of Frans. Verder noemden respondenten ook Kantonees, Arabisch, Portugees en Roemeens (telkens 1 respondent). In de interviews stippen alumni ook aan dat meertaligheid zeer belangrijk is en blijft op de werkvloer, gezien de realiteit van het huidige meertalige werklandschap voor hun profielen. Sommigen van hen geven expliciet aan dat ze professioneel bepaalde kansen, zoals een specifieke job, hebben gekregen vanwege hun meertalige profiel, of dat er juist deuren sloten voor andere mensen doordat meertaligheid voor een bepaalde functie een vereiste was waaraan ze niet voldeden.

De alumni geven ook een eigen inschatting van hun taalvaardigheid op een schaal van 1 tot 10 (zie tabel 4).

		Engels	Duits	Frans	Spaans
Lezen	Gem.	9,00	5,30	7,00	6,53
	Min.	7,00	2,00	2,00	3,00
	Max.	10,00	10,00	10,00	10,00
Luisteren	Gem.	8,72	4,91	6,62	6,05
	Min.	6,00	1,00	2,00	3,00
	Max.	10,00	8,00	10,00	10,00
Schrijven	Gem.	8,20	3,65	5,78	4,68
	Min.	–	1,00	1,00	1,00
	Max.	10,00	10,00	10,00	10,00
Spreken	Gem.	8,20	3,70	5,59	5,21
	Min.	5,00	1,00	1,00	2,00
	Max.	10,00	7,00	9,00	10,00

Tabel 4: *Zelfgerapporteerde scores per vaardigheid per taal.*

Over alle talen heen is te zien dat respondenten hogere zelfevaluaties toekennen aan de receptieve vaardigheden lezen en luisteren dan aan de productieve vaardigheden schrijven en spreken. Hierbij schatten alumni hun vaardigheden

wat betreft Engels (94 respondenten) het hoogst in, met gemiddelde scores tussen 8 en 9 op 10 voor lezen, luisteren, schrijven en spreken. De laagste scores bij Engels zijn ook opvallend hoog (tussen 5 en de 7), wat kan wijzen op een bredere basisvaardigheid in het Engels onder alle deelnemers. De gemiddelde scores van Frans (85 respondenten) zijn de op een na hoogste, maar liggen een stuk lager, met een gemiddelde score van 7 voor lezen en de laagste gemiddelde score voor spreken van 5,59. De gemiddelde scores van Spaans (19 respondenten) zijn net iets lager, maar gelijkaardig aan de zelfevaluaties van Frans met een hoogste gemiddelde van 6,53 voor lezen en het laagste gemiddelde van 4,68 voor schrijven. Hierbij is er een zeer brede spreiding tussen minimum- en maximumscores, wat kan duiden op grote individuele verschillen. De zelfevaluaties van Duits (43 respondenten) scoren het laagst op alle vier de vaardigheden, met lage gemiddelden voor schrijven en spreken, respectievelijk 3,65 en 3,70.

Samenvattend kunnen we stellen dat deze resultaten tonen dat meertaligheid en divers taalgebruik op de werkvloer voor de alumni die we bevroegen de norm is, met een meerderheid die zich op de werkvloer van twee talen bedient en een minderheid van drie of zelfs meer talen. Daarbij zien we dat het verwerven van Engels, Frans, Duits en Spaans voornamelijk in het middelbaar en hoger onderwijs gebeurt, en dat de talen die ze leerden in de opleiding aan de FBE ook in hun beroepsleven worden ingezet, met Engels en Frans op kop. Op basis van de zelfevaluatie van de vaardigheden kunnen we stellen dat alumni het meeste vertrouwen hebben in hun kennis van het Engels, in mindere mate in die van het Frans, en dat ze nog veel kunnen groeien in hun vaardigheden in het Duits en Spaans.

4.2. COMMUNICATIEVE VAARDIGHEDEN OP HET WERK

De bovenstaande sectie geeft inzicht in de diverse talige profielen van de respondenten. Omdat professionele communicatie echter meer is dan het beheersen van basisvaardigheden in verschillende talen, gingen we ook na welke communicatieve vaardigheden (over talen heen) op de werkvloer van belang zijn voor onze deelnemers. In eerste instantie wilden we een beeld krijgen van de toepassingsdomeinen waarin de respondenten (n=80) gebruikmaakten van hun communicatieve vaardigheden.

Uit de vragenlijst blijkt dat er een mix is van geschreven contexten zoals e-mails (97,50%) en het schrijven van rapporten (65%), mondelinge contexten zoals presentaties (77,50%) en vergaderingen (76,00%), en (mogelijk) gemengde

contexten zoals interne communicatie met collega's (88,75%), externe communicatie met klanten (72,50%) en leveranciers (47,50%), en onderhandelingen (32,50%).

In de interviews gaan we dieper in op welke vaardigheden de bevroegde alumni het belangrijkste vinden op de werkvloer. Uit deze interviews blijkt dat de alumni vooral de nadruk leggen op het belang van mondelinge professionele vaardigheden, zoals onderhandelen, vergaderen, presenteren, maar ook op wat vaak als meer perifere vaardigheden worden gezien, namelijk informele gespreksvoering, smalltalk en interculturele competentie. De alumni benadrukken dat het creëren van verbinding en aansluiting in gesprekken een essentiële basis is voor professionele samenwerking, en dat ze deze vaardigheid dus ook nodig hebben in verschillende talen en over culturele contexten heen.

In zowel de interviews als de vragenlijst krijgen de respondenten de vraag of er naar hun mening iets ontbrak in de talenopleiding FBE, en zo ja, wat. In de vragenlijst antwoordt 15% van de respondenten dat dit voor hen het geval was. Bij de open antwoorden waarin ze dit konden toelichten, komt een duidelijke trend naar voren. De alumni geven aan dat ze graag meer tijd hadden zien gaan naar productieve en receptieve mondelinge vaardigheden, met een nadruk op vaardigheden met een interculturele component, zoals onderhandelen en smalltalk, variatie vanwege dialecten en regionale varianten, en zeggwijzen. Deze bevindingen worden bevestigd door wat in de interviews gerapporteerd wordt.

4.3. GEBRUIK VAN GENAI-TOOLS EN RELATIE TOT COMMUNICATIEVE VAARDIGHEDEN

In deze sectie gaan we dieper in op wat deelnemers rapporteren over GenAI-tools, en hoe dat zich verhoudt tot hun communicatieve vaardigheden. 71,15% van de deelnemers geeft aan GenAI-tools te gebruiken. Van die groep rapporteert 87,72% ChatGPT te gebruiken. De tweede en derde meest gebruikte tools zijn Copilot (47,37%), de AI-tool van Microsoft Office, en Google Bard/Gemini (15%), een AI-tool geïntegreerd in de producten van Google. Andere tools zijn voornamelijk eigen GenAI-tools van de bedrijven waarvoor de alumni werken (12,28%). Daarnaast worden er nog enkele kleinere tools genoemd, zoals Claude, Deepl, en Phind. Voor de drie meest gebruikte tools peilen we naar de frequentie van het gebruik, en dit blijkt voor

alle drie de tools in de meerderheid van de gevallen wekelijks of dagelijks te zijn (zie tabel 5).

Frequentie	ChatGPT	Copilot	Google Bard/Gemini	Gemiddelde
Dagelijks	30,00	29,63	22,22	29,07
Wekelijks	46,00	48,15	33,33	45,34
Maandelijks	14,00	7,41	22,22	12,79
Af en toe	10,00	7,41	11,11	9,30
Zelden	0,00	7,41	11,11	3,49

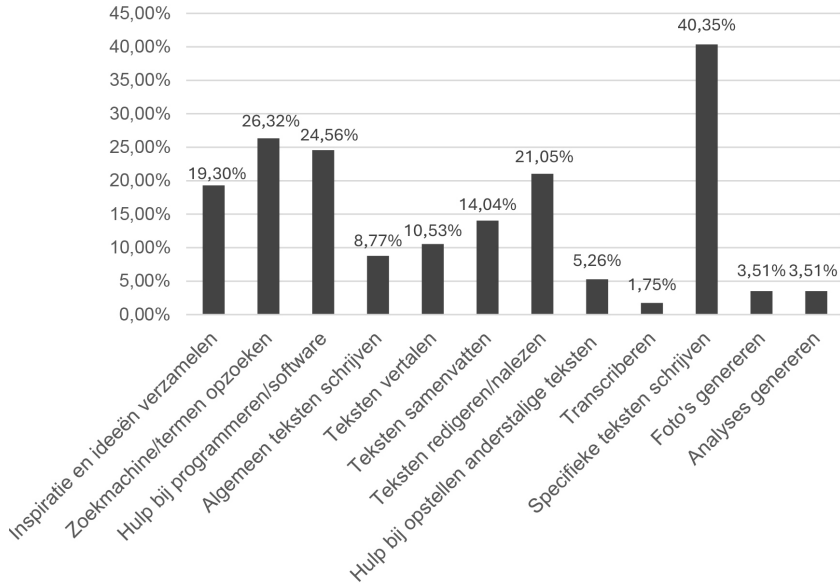
Tabel 5: *Gebruik van GenAI-tools per tool en frequentie van gebruik in procent.*

In de interviews noemen de alumni dezelfde tools, maar geven ze ook regelmatig aan dat het gebruik van GenAI-tools (nog) niet toegelaten of sterk bevestigd is, voornamelijk vanwege privacyoverwegingen.

In een open vraag in de vragenlijst vragen we hoe respondenten de evolutie van AI in hun job zien op een termijn van één tot twee jaar. 73 respondenten (van de 116 in totaal) vullen deze vraag in. De meeste respondenten gaan in op de toename van het gebruik en de impact daarvan: de helft van de respondenten gaat ervan uit dat GenAI-tools meer gebruikt zullen worden, en een grote impact zullen (blijven) hebben, voornamelijk wat productiviteit en efficiëntie betreft. 20 respondenten halen in hun antwoord robotisering en automatisering aan, maar daarover zijn de meningen verdeeld: 11 van die 20 respondenten zien een trend richting meer automatisering, terwijl 9 van hen de rol van AI als ondersteunend zien, zonder mogelijkheid of risico dat mensen worden vervangen. Specifieke taken die hier (opnieuw) genoemd worden, zijn: teksten schrijven, verwerken, vertalen, beheersing van vakjargon, samenvatten, analyses maken, grammaticahulp en administratieve taken. Specifieke tekstgenres in deze antwoorden zijn mails, verslagen, presentaties, trends voorspellen, automatisch plannen maken (bijvoorbeeld voor transport) en vergadernotulen.

In de interviews komt een meer gemengd beeld naar voren wat betreft de visie op GenAI-tools. Sommige geïnterviewden zijn uitsluitend positief en vinden dat we meer moeten toewerken naar verdere integratie. Anderen zien wel positieve kanten, zoals efficiëntie en verhoogde productiviteit en het verdwijnen van repetitief werk, maar wijzen ook op de tekortkomingen en risico's. Hieronder vallen de risico's rond privacy en de GDPR-richtlijnen; foute, onvolledige, eenzijdige of racistische output van GenAI-tools; de energiekosten en de druk op het klimaat; of het verdwijnen van de eigen job.

We laten de respondenten in open antwoorden vervolgens rapporteren waarvoor ze de tools gebruiken. Meerdere antwoorden zijn mogelijk. We categoriseren die als volgt (zie figuur 1):

Figuur 1: Gebruik van GenAI-tools per taak/doel.

Hierbij vallen de resultaten breed uiteen in twee types taken: communicatieve en andere taken. Onder ‘andere taken’ zien we het gebruik van GenAI-tools om te brainstormen, termen op te zoeken, te helpen bij programmeren, te transcriberen, en foto’s en analyses te genereren. Bij communicatieve taken wordt GenAI vooral voor schrijfwerk gebruikt. Specifiek genoemde teksttypes zijn e-mails, vacatureteksten en functiebeschrijvingen, inhoud voor sociale media, verslagen, teksten voor presentaties en workshops, reclameteksten en -campagnes, methodologie en *high-level approaches*. Verder worden GenAI-tools voor redactie en revisie, samenvattingen en vertalingen van teksten ingezet. De rol van AI in het ondersteunen van communicatieve vaardigheden is dus onmiskenbaar. Dat wil echter niet zeggen dat alumni hun communicatieve vaardigheden niet meer inzetten: van de 57 respondenten die GenAI-tools gebruiken, geeft 91,23% aan dat ze hun communicatieve vaardigheden evenveel of zelfs meer gebruiken. Ze vermelden dat bepaalde taken makkelijker of sneller gaan, en ook dat ze leren van de tools, bijvoorbeeld op het vlak van woordenschat. Dit benadrukt dat GenAI-tools op dit moment een belangrijke ondersteunende rol spelen, maar dat de menselijke factor essentieel blijft. Dat

is ook wat uit de interviews blijkt: de tools worden gebruikt om te brainstormen en aanzetten te geven voor zaken als vragenlijsten of visieteksten; om opzoekwerk te verrichten (bronnen zoeken, iets eenvoudig uitleggen), als hulp bij programmeren of het gebruik van Excel, en om bestaande teksten samen te vatten. De meest genoemde functies in de interviews zijn echter gerelateerd aan het schrijfwerk dat alumni zelf moeten verrichten: teksten vanaf nul genereren, maar ook het redigeren en nalezen van eigen teksten, als taalcheck voor grammatica, en om te vertalen.

Uit de vragenlijst blijkt dat alumni vinden dat voornamelijk spreekvaardigheid getraind moet blijven worden zonder het gebruik van AI. De meerderheid van de respondenten geeft namelijk aan dat specifieke spreekvaardigheid (68,76%) en algemene spreekvaardigheid (53%) bij voorkeur zonder AI worden ingeoeffend. Ook andere vaardigheden, waarbij aspecten van menselijke interactie centraal staan, zoals nuance, intonatie, uitspraak en stijl (beide: 17,19%) en *soft skills* (18,75%) worden, weliswaar minder, maar specifiek genoemd om zonder AI te blijven trainen. Verder worden ook meer traditionele taaldomeinen zoals grammatica (25%), woordenschat (algemeen: 26,56%; economisch/zakelijke woordenschat: 17,19%), luister- en leesvaardigheid (beide: 26,56%) aangehaald als aspecten die beter zonder AI kunnen worden aangeleerd. Ook in de interviews stippen de alumni aan dat mondelinge vaardigheden de belangrijkste focus moeten zijn in het taalvaardigheidsonderwijs. Ze benoemen hierbij opnieuw het belang van informele of algemene taalvaardigheid, zoals het begrijpen van impliciete communicatie, humor en genrekennis.

Schrijfvaardigheid daarentegen leent zich volgens onze respondenten in hoge mate voor AI-ondersteunde oefening. Zowel algemene schrijfvaardigheid (43,40%) als specifieke schrijfvaardigheid (hier worden zowel specifieke genres genoemd, zoals rapporten en mails, als specifieke taken of fases van het schrijven, zoals revisie en redactie) (39,62%), worden opvallend vaak aangeduid als vaardigheden die men met behulp van AI verder wil ontwikkelen. Daarnaast worden ook vaardigheden als grammatica (13,21%) en woordenschat (16,98%) genoemd als domeinen waarin GenAI een ondersteunende rol kan spelen. In tandem met AI-gebruik zelf noemen ze ook het belang van het kritisch interpreteren van AI-output (13,21%). Spreekvaardigheid, zowel algemeen (7,55%), specifiek (7,55%) als uitspraak (7,55%), wordt daarentegen weinig aangehaald als geschikt om te oefenen met AI, wat de eerdergenoemde voorkeur om spreekvaardigheid te oefenen zonder AI bevestigt.

In de interviews zijn er hier en daar wel wat kritische kanttekeningen bij de focus op AI-ondersteuning bij schrijven of bij taalvaardigheid in het algemeen. Alle alumni erkennen het belang en de waarde van werken met GenAI-tools, maar sommigen geven aan dat kritisch denken in het algemeen, maar ook specifiek over AI-input, zeer belangrijk is (wegens de door hen al eerder genoemde risico's rond foute output), en dat dit kritisch en analytisch denken niet of in mindere mate ontwikkeld wordt als schrijf- of leeswerk altijd met AI ondersteund wordt.

In dit deel gaan we ook na of trends in AI-gebruik correleren met 1) de afstudeerrichting van de alumni; 2) de gekozen taalvakken (Duits, Frans, Engels, Spaans); 3) of alumni al of niet een managementrol hebben; 4) welke voertaal deelnemers op het werk gebruiken; en 5) welke communicatieve taken alumni op hun werk moeten uitvoeren, zoals presentaties geven.

Er wordt een verband vastgesteld tussen het gebruik van taalvaardigheden bij het schrijven van teksten en tekstonderdelen en het algemene gebruik van AI (Fisher's Exact $p = 0.031$). Uit de rijpercentages blijkt dat handelsingenieurs hier minder gebruik van maken (22,2%, 6 respondenten) dan alumni Toegepaste Economische Wetenschappen en Sociaal Economische Wetenschappen, waar het percentage AI-gebruik telkens rond de 50% ligt. Ook bij het inzetten van taalvaardigheden voor het opstellen van rapporten zien we een gelijkaardig, zij het iets subtieler verband. Respondenten die aangeven hun taalvaardigheden actief in te zetten om rapporten te schrijven, gebruiken AI in het algemeen meer (chisq (1) = 4.19, $p = 0.041$, Cramer's $V = 0.229$). Eenzelfde verband doet zich voor bij het gebruik van taalvaardigheden in functie van communicatie met klanten. Respondenten die hun taalvaardigheden hiervoor benutten, geven aan vaker AI te gebruiken (chisq (1) = 6.69, $p = 0.01$, Cramer's $V = 0.289$). Dit verband vertaalt zich niet in significante verschillen wat betreft het gebruik van AI voor specifieke doeleinden. Voor alle andere variabelen werden geen significante verbanden gevonden.

5. DISCUSSIE EN CONCLUSIE

5.1. OVERZICHT VAN RESULTATEN

Uit onze bevraging blijkt dat de respondenten grotendeels meerdere talen inzetten op de werkvloer en dat ze een breed spectrum aan professionele communicatievaardigheden gebruiken in hun dagelijkse praktijk, wat aansluit bij de bevindingen van eerder onderzoek (zie overzicht in Villegas, 2024). In de

enquête noemen ze verschillende mondelinge en schriftelijke genres en contexten die onderdeel zijn van hun werk, en waarvoor ze dus taal- en communicatievaardigheden inzetten. Specifiek worden mondelinge vaardigheden als cruciaal beschouwd, aangezien deze *on the spot* gebruikt moeten kunnen worden, waarbij contextuele, impliciete en interculturele aspecten bepalend zijn voor succesvolle communicatie op de werkvloer. Ook kwam uit de interviews expliciet naar voren dat professionele taal- en communicatievaardigheden, die verder gaan dan de basisvaardigheden en die toelaten om strategisch, situationeel en discursief gepast meertalig te communiceren, als een belangrijke troef worden ervaren op de arbeidsmarkt. Dit besef van de alumni is in lijn met recent onderzoek dat, zoals hogerop reeds vermeld, aantoont dat talenkennis maar succesvol kan zijn als ze gepaard gaat met de nodige interculturele communicatieve competenties, argumentatieve overtuigingskracht en discursieve wendbaarheid (Brannen *et al.*, 2014; Davidaviciene & Majzoub, 2022; Freking, 2025; Harzing & Feely, 2008; Park, 2020). Verder bleek uit het onderzoek dat vreemde talen en communicatievaardigheden vooral in klassieke scholingscontexten, inclusief het hoger onderwijs, werden verworven, wat duidelijk wijst op de fundamentele, blijvend belangrijke rol van taal- en communicatieonderwijs voor professionele doeleinden. Deze bevindingen bevestigen de belangrijke rol voor onderwijsinstellingen om talen niet enkel te onderwijzen als instrumenteel communicatiemiddel, maar als performatieve sleutel tot effectieve en strategische communicatie in een meertalige en multiculturele omgeving, zoals voorgeschreven door de Raad van Europa (Council of Europe, 2020) en bevestigd in recent onderzoek (Darics, 2022; Deardorff, 2020).

Wat betreft de relatie tussen het gebruik van taal- en communicatievaardigheden en AI, rapporteren de respondenten dat ze vaak gebruikmaken van AI-tools. Hierbij ligt het gebruik in onze studie (75%) hoger dan het Vlaamse gemiddelde op de werkvloer (45%) (Baert *et al.*, 2025). Daarin speelt de jonge leeftijd van onze respondenten waarschijnlijk een rol, aangezien de studie van de Universiteit Gent aantoont dat van de werknemers jonger dan 45 jaar 53,8% AI-tools gebruikt, versus slechts 38,7% van de werknemers ouder dan 45 jaar. Maar ook als we het gebruik bij enkel jonge werknemers vergelijken, liggen de cijfers uit onze studie hoger, wat te maken kan hebben met de specifieke opleiding, de sector en het type jobs van onze respondenten. Om de effecten van leeftijd, werkervaring, type job en sector te achterhalen, is echter meer onderzoek nodig.

Als we naar de inzetbaarheid kijken, worden AI-tools specifiek ingezet bij communicatietaken, voornamelijk bij schriftelijke communicatie. De manier waarop de tools ingezet worden – ideeën genereren, vertalen, teksten schrij-

ven en dergelijke – is in lijn met eerder onderzoek (Cardon *et al.*, 2024; Baert *et al.*, 2025). De verwachting van de bevroegde alumni is dat GenAI-tools steeds meer gebruikt zullen worden.

De respondenten zien dan ook opportuniteiten om AI te integreren in het onderwijs, vooral dan op het vlak van schrijfvaardigheid. Tegelijkertijd wijzen ze op het belang van mondelinge vaardigheden, waarbij GenAI vooralsnog weinig tot geen ondersteuning kan bieden in de professionele praktijk. Daarnaast benadrukken sommigen in de interviews dat kritische en analytische vaardigheden nodig zijn om bepaalde AI-output correct te beoordelen, en dat die vaardigheden daarom het best zonder GenAI-ondersteuning geoefend worden in een klascontext. Ook hier sluiten de alumni aan bij wat er in de literatuur te vinden is over de risico's op te grote afhankelijkheid van AI bij studenten, met verlies van kritisch denken, een eigen stem, en leervermogen of leeropportuniteiten, en slechtere resultaten zodra de AI-ondersteuning wegvalt (Kosmyrna *et al.*, 2025). Ook het besef bij de alumni dat een adequaat gebruik van AI om een specifieke geletterdheid vraagt, met als bouwstenen kritisch denken en ethisch handelen, wordt in eerder onderzoek benoemd en als een van de grote uitdagingen van dit nieuwe onderwijstijdperk gezien (Devasto & Palmer, 2024; Fleischmann *et al.*, 2024; Kaban & Stachowicz-Stanusch, 2023). Verder laat onze enquête de complexe samenloop zien van vaardigheden en de bedrijfscontext waarin alumni opereren: in sommige gevallen is AI nauwelijks of niet in gebruik, bijvoorbeeld wegens veiligheids-overwegingen. Dit onderzoek heeft een aantal implicaties, pedagogisch en op beleidsniveau, die we hieronder zullen bespreken.

5.2. PEDAGOGISCHE IMPLICATIES EN SUGGESTIES

Een eerste pedagogische implicatie is dat taaldocenten in het hoger onderwijs in de toekomst moeten inzetten op vaardigheden die AI (voorlopig) minder ondersteunt, zoals mondelinge vaardigheden (bv. onderhandelen, vergaderen en presenteren). Ook informele gespreksvoering zoals smalltalk mag niet worden verwaarloosd. Omdat uit de resultaten blijkt dat contextuele, impliciete en interculturele aspecten een belangrijke rol spelen in bedrijfscommunicatie, zouden ook deze aspecten een plaats moeten krijgen in het talenonderwijs voor specifieke doeleinden.

Een tweede belangrijk pedagogisch aspect betreft het schrijfonderwijs. AI wordt vooral gebruikt bij schrijftaken (bv. het schrijven van specifieke teksten), dus het schrijfonderwijs zal hierop moeten inspelen, mits de basis rond

schrijfvaardigheden geoefend blijft worden in primair en secundair onderwijs. Daarbij lijkt het wenselijk om zowel te oefenen op schrijven met als zonder AI-ondersteuning, en daarnaast ook na te denken over evaluatie. Kritische reflecties en aanvullende mondelinge rapportages bij schriftelijke opdrachten kunnen hierin een belangrijke rol spelen.

Ten derde biedt GenAI opportuniteiten om studenten meer ondersteuning en op maat gemaakte leermomenten te bieden, zoals door in gesprek te gaan met een chatbot, (deels) automatisch basisfeedback te ontvangen et cetera.

Eveneens belangrijk voor de pedagogische praktijk is dat taaldocenten rekening houden met en op de hoogte blijven van de nieuwere generaties AI. Volgende bijscholingen zijn dus wenselijk. Tot slot lijkt het ons aangewezen om te vermelden dat taaldocenten ook verder kritisch moeten blijven in verband met de ethische uitdagingen rond AI, zeker op het vlak van datagebruik en duurzaamheid, maar wat communiceren betreft ook rond het hebben van een eigen stem en unieke professionele identiteit, en het genereren van eigen ideeën. Hierover in gesprek gaan en blijven met studenten zien wij dan ook als een essentieel onderdeel van onderwijs dat gebruikmaakt van AI-ondersteuning.

5.3. BELEIDSMATIGE IMPLICATIES EN SUGGESTIES

Verder blijft het nodig om op een algemener beleidsniveau na te denken over de rol van AI, zowel in het onderwijs als in het bedrijfsleven, en op het kruispunt daarvan. Fundamentele vragen over wat universiteiten hun studenten nu precies moeten aanleren in hun rol als toekomstige werknemers zijn er altijd geweest en sluitende antwoorden zijn er niet, maar de opkomst van GenAI maakt het debat opnieuw prangend actueel. Wat leren we studenten in het hoger onderwijs, en wat verwachten we dat ze later verwerven op de werkvloer? En hoe wapenen we ze dan het best om autonoom en levenslang te leren, zowel wat betreft een stevige basis aan academische vaardigheden als aan domeinkennis? Als we willen dat studenten over de juiste vaardigheden en kennis blijven beschikken en zich zelfstandig in het bedrijfsleven kunnen ontwikkelen, moeten we goed nadenken waar we onze immer schaarse onderwijstijd aan geven. Een aantal overwegingen hierbij zijn dat tools snel veranderen, en dat alumni aangeven vrij makkelijk toegang te hebben tot opleidingen en informatie rond AI-gebruik. Daarbij in acht nemend dat studenten soms maar beperkt leren als ze die tools gebruiken, lijkt het ons minder aangewezen om veel tijd te besteden aan het puur praktische gebruik ervan. In plaats daarvan

is het oefenen van de kritische reflectie rond GenAI iets wat sowieso aansluit bij de traditie in ons curriculum om kritisch en analytisch naar communicatie te kijken, en dat is ook nodig om leerwinst te blijven waarborgen. Maar aangezien het gebruik van GenAI zo grootschalig is, overstijgt dit het talencurriculum en vraagt het om een algemener beleid rond GenAI-gebruik aan de universiteit en op de werkvloer, vooral met het oog op veiligheid, betrouwbaarheid, en het hebben van een eigen stem.

5.4. BEPERKINGEN EN VERDER ONDERZOEK

Tot slot heeft dit onderzoek enkele beperkingen die we in aanmerking moeten nemen bij de interpretatie van de resultaten, maar die tegelijkertijd ook een aanzet kunnen geven voor toekomstig onderzoek. Een eerste beperking betreft de relatief beperkte sample van deze studie, met data van 116 respondenten, waarvan er 82 de vragenlijst volledig voltooiden. De deelnemers zijn vooral jonge, Nederlandstalige alumni. Dit betekent dat mensen met een langere loopbaan – die volgens het onderzoek van de Universiteit Gent minder gebruikmaken van GenAI – ondervertegenwoordigd zijn. Daarnaast weerspiegelt de populatie van Nederlandstalige alumni niet helemaal de diversiteit die aan de Universiteit Antwerpen aanwezig is. Uit cijfers van de cel diversiteit en inclusie van de UA blijkt dat zeker 18% van de studenten die een master volgen bij de FBE van thuis uit meertalig is (ECHO, 2025). Over alle masteropleidingen van de UA heen heeft minstens 20% van de studenten een migratieachtergrond, en voor 13% van hen ligt die achtergrond buiten de Europese Unie. Deze studenten hebben naar alle waarschijnlijkheid andere primaire talen dan of naast het Nederlands. Dit beeld verschilt dus van onze respondenten, waarvan 96,88% aangaf Nederlands als (een van de) moedertaal/talen te hebben. Daarom kan het interessant zijn voor toekomstig onderzoek om een grotere en meer diverse sample te hebben en/of om gelijkaardige studies te doen in andere faculteiten of aan andere universiteiten, zodat vergelijkingen mogelijk worden. Ook professionele organisaties zoals VOKA zouden de bevindingen van deze studie als uitgangspunt kunnen gebruiken om op grotere schaal een eigen enquête uit te voeren onder hun leden. Op die manier zouden de resultaten uit deze studie eventueel veralgemeend kunnen worden.

Een tweede beperking ligt in het feit dat de studie een momentopname is, terwijl een universiteit steeds in beweging is. Dat betekent dat de inhoud van de taallessen die worden gegeven steeds veranderen en bijgeschaafd worden, bijvoorbeeld door docentenwissels en/of door recente ontwikkelingen op het vlak van GenAI-tools. Sinds de lancering van ChatGPT in november 2022

bijvoorbeeld, zijn er aanzienlijke veranderingen gebeurd in het talenonderwijs. Deze veranderingen zitten dus niet vervat in de antwoorden van de alumni die in 2021 of vroeger zijn afgestudeerd.

Ten derde steunen de data op zelfrapportage en -evaluatie, zowel op het vlak van taalvaardigheid als het gebruik en de gewoontes rond AI op de werkvloer. Dit vergt altijd voorzichtigheid bij de interpretatie. Aan de andere kant heeft onderzoek ook aangetoond dat er significante correlaties zijn tussen de effectieve en zelf gerapporteerde taalvaardigheid, bijvoorbeeld in het Frans (Dewaele & Dewaele, 2020).

Ondanks deze beperkingen komt uit deze studie duidelijk naar voren dat meertaligheid een grote troef is op de werkvloer. Ook al zijn GenAI-tools in opmars en geven de bevraagde alumni aan dat ze die effectief vaak inzetten voor communicatieve vaardigheden, toch suggereren de bevindingen dat het talenonderwijs een belangrijke plaats moet behouden in het curriculum, vooral wat betreft toegepaste bedrijfseconomische mondelinge en interculturele vaardigheden.

Literatuurlijst

- Alafnan, M.A., Dishari, S. & MohdZuki, S.F.** (2024). 'Developing soft skills in the artificial intelligence era: Communication, business writing, and composition skills.' *Journal of Artificial Intelligence and Technology*, 4: 305-317. doi: 10.37965/jait.2024.0496.
- Angouri, J.** (2014). 'Multilingualism in the workplace: Language practices in multilingual contexts.' *Multilingua*, 33/1-2: 1-9. doi: 10.1515/multi-2014-0001.
- Angouri, J. & Piekkari, R.** (2018). 'Organising multilingually: Setting an agenda for studying language at work.' *European Journal of International Management*, 12/1-2: 8-27. doi: 10.1504/EJIM.2018.10009383.
- Babashahi, L., Barbosa, C.E., Lima, Y., Lyra, A., Salazar, H., Argôlo, M., Almeida, M.A.d. & Souza, J.M.d.** (2024). 'AI in the Workplace: A Systematic Review of Skill Transformation in the Industry.' *Administrative Sciences*, 14/127: 1-28. doi: 10.3390/admsci14060127.
- Baert, S., De Bie, T., Derous, E., D'hert, L., Lippens, L., Neyt, B. & Van Looy, A.** (2025). *Policy Brief 20. Wat Vlaamse werknemers denken over AI op de werkvloer: Nieuwe cijfers en duiding vanuit onderzoek.* Policy Brief 20. <<https://www.ugent.be/ugentatwork/nl/acties/policy-briefs/policy-brief-20>>.
- Baygi, R.M. & Huysman, M.** (2025). 'EXPRESS: Generative AI and the Social Fabric of Organizations.' *Strategic Organization*, Special issue: *The question of intelligent technology*, 1-13. doi: 10.1177/14761270251385456.

- Brannen, M., Piekkari, R. & Tietze, S.** (2014). 'The multifaceted role of language in international business: Unpacking the forms, functions and features of a critical challenge to MNC theory and performance.' *Journal of International Business Studies*, 45: 495–507. doi: 10.1057/jibs.2014.24.
- Cardon, P., Fleischmann, C., Logemann, M., Heidewald, J., Aritz, J. & Swartz, S.** (2024). 'Competencies Needed by Business Professionals in the AI Age: Character and Communication Lead the Way.' *Business and Professional Communication Quarterly*, 87/2: 223-246. doi: 10.1177/23294906231208166.
- Cardon, P. & Coman, A.W.** (2025). 'Professionalism and Trustworthiness in AI-Assisted Workplace Writing: The Benefits and Drawbacks of Writing With AI.' *International Journal of Business Communication* [Preprint]. doi: 10.1177/23294884251350599.
- Chiswick, B.R.** (2008). 'The Economics of Language: An Introduction and Overview.' *IZA Discussion Paper*, 3568. doi: 10.2139/ssrn.1155862.
- CiLT & InterAct International.** (2006). *ELAN: Effects on the European economy of shortages of foreign language skills in enterprise*. European Commission. <https://ec.europa.eu/assets/eac/languages/policy/strategic-framework/documents/elan_en.pdf>.
- Council of Europe.** (2020). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment – Companion volume*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. <www.coe.int/lang-cefr> [7 juli 2025].
- Darics, E. & Koller, V.** (2019). 'Social Actors "to go": An Analytical Toolkit to Explore Agency in Business Discourse and Communication.' *Business and Professional Communication Quarterly*, 82/2: 214-238. doi: 10.1177/2329490619828367.
- Darics, E.** (red.) (2022). *Language awareness in business and the professions*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/9781108696159.
- Darics, E. & Clifton, J.** (2023). *Organisation, communication and language: A case book of methods for analysing workplace text and talk*. Cham: Palgrave Macmillan. doi: 10.1007/978-3-031-30199-5.
- Davidaviciene, V. & Al Majzoub, K.** (2022). 'The effect of cultural intelligence, conflict, and transformational leadership on decision-making processes in virtual teams.' *Social Sciences*, 11/2: 64. doi: 10.3390/socsci11020064.
- De Marez, L., et al.** (2025). *imec.digimeter 2024: Digitale trends in Vlaanderen*. Leuven: imec. <<https://www.imec.be/nl/kennisuitwisseling/techmeters/digimeter/imecdigimeter-2024>>.
- Deardorff, D.K.** (red.) (2009). *The SAGE Handbook of Intercultural Competence*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications. doi: 10.4135/9781071872987.
- Deardorff, D.K.** (2020). *Manual for Developing Intercultural Competencies: Story Circles*. Thousand Oaks, CA: Routledge. doi: 10.4324/9780429244612.

- Degrave, P. & Hiligsmann, Ph.** (2021). 'De behoefte aan vreemde talen van jonge universitair opgeleiden op de werkvloer in Franstalig België.' *Verlagen en Mededelingen van de KANTL*, 131/2: 97-126. <<https://verslagenenmededelingen.be/index.php/VM/article/view/218>>.
- DeVasto, D. & Palmer, Z.** (2024). 'Building Critical AI Literacy in the Business Communication Classroom.' *Business and Professional Communication Quarterly*, 87/4: 557-572. doi: 10.1177/23294906241253199.
- Dewaele, L. & Dewaele, J.-M.** (2021). 'Actual and Self-Perceived Linguistic Proficiency Gains in French during Study Abroad.' *Languages*, 6/1: 6. doi: 10.3390/languages6010006.
- Doodoo, J.O.** (2025). 'Analysing Cross-cultural Communication Patterns in Global Business Environments: Case of the Oil and Gas Industry.' *International Journal of Innovative Research and Development*, 14/5: 21-33. doi: 10.24940/ijird/2025/v14/i5/MAY25006.
- Dwivedi, Y.K., Kshetri, N., Hughes, L., Slade, E.L., Jeyaraj, A., Kar, A.K., Baabdullah, A.M., Koohang, A., Raghavan, V., Ahuja, M., Albanna, H., Albashrawi, M.A., Al-Busaidi, A.S., Balakrishnan, J., Barlette, Y., Basu, S., Bose, I., Brooks, L., Buhalis, D. ... Wright, R.** (2023). "“So what if ChatGPT wrote it?” Multidisciplinary perspectives on opportunities, challenges and implications of Generative Conversational AI for research, practice and policy.' *International Journal of Information Management*, 71: 102642. doi: 10.1016/j.ijinfomgt.2023.102642.
- Du, J. & Daniel, B.K.** (2024). 'Transforming language education: A systematic review of AI-powered chatbots for English as a foreign language speaking practice.' *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 6: 100230. doi: 10.1016/j.caeai.2024.100230.
- ECHO.** (2025). *Diversity: Making learning more inclusive* [PowerPointpresentatie]. Antwerpen: ECHO Expertisecentrum Hoger Onderwijs, Universiteit Antwerpen. [7 juli 2025].
- Ehrenreich, S.** (2009). 'English as a lingua franca in multinational corporations: Exploring business communities of practice.' In Mauranen, A. & Ranta, E. (red.), *English as a lingua franca: Studies and findings*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars, pp. 126-151.
- Fleischmann, C., Logemann, M.K., Heidewald, J., Cardon, P., Aritz, J. & Swartz, S.** (2024). 'Fostering GenAI literacy in higher education for future workplace preparedness: A mixed-methods study.' *ECIS 2024 Proceedings*, 5. <https://aisel.aisnet.org/ecis2024/track13_learning_teach/track13_learning_teach/5>.
- Freking, J.** (2025). 'How Cultural Intelligence Shapes Communication and Decision-Making in Multicultural Teams.' *The Scholarship Without Borders Journal*, 3/2: 1-12. doi: 10.57229/2834-2267.1069.
- Gans, J.S.** (2024). 'How will Generative AI impact communication?' *Economics Letters*, 242: 111872. doi: 10.1016/j.econlet.2024.111872.

- Hahm, S. & Gazzola, M.** (2022). 'The value of foreign language skills in the German labor market.' *Labour Economics*, 76: 102150. doi: 10.1016/j.labeco.2022.102150.
- Harzing, A.-W. & Feely, A.J.** (2008). 'The language barrier and its implications for HQ-subsidiary relationships.' *Cross Cultural Management: An International Journal*, 15/1: 49-61. doi: 10.1108/13527600810848827.
- Hossen, S., Joti, M.M. & Rashed, M.G.** (2025). 'Language of persuasion and misrepresentation in business communication: A textual detection approach.' *arXivLabs*. doi: 10.48550/arXiv.2508.09935.
- Ilie, C., Nickerson, C. & Planken, B.C.** (2019). *Teaching Business Discourse (Research and Practice in Applied Linguistics)*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. doi: 10.1007/978-3-319-96475-1.
- Kaban, A. & Stachowicz-Stanusch, A.** (red.) (2023). *Empowering education: Exploring the potential of artificial intelligence*. ISTES Organization. <<https://www.istes.org/seeder/books/files/c4b4539141820bb458519dc28b74d384.pdf>>.
- Kalogiannidis, S., Patitsa, C. & Chalaris, M.** (2024). 'The Integration of Artificial Intelligence in Business Communication Channels: Opportunities and Challenges.' *WSEAS Transactions on Business and Economics*, 21: 1922–1944. doi: 10.37394/23207.2024.21.157.
- Kosmyna, N., Hauptmann, E., Yuan, Y.T., Situ, J., Liao, X.-H., Beresnitzky, A.V., Braunstein, I. & Maes, P.** (2025). 'Your brain on ChatGPT: Accumulation of cognitive debt when using an AI assistant for essay writing task.' *arXiv preprint arXiv:2506.08872*. doi: 10.48550/arXiv.2506.08872. [7 juli 2025].
- Law, L.** (2024). 'Application of generative artificial intelligence (GenAI) in language teaching and learning: A scoping literature review.' *Computers and Education Open*, 6: 100174. doi: 10.1016/j.caeo.2024.100174.
- Lee, D. & Palmer, E.** (2025). 'Prompt engineering in higher education: A systematic review to help inform curricula.' *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 22/7. doi: 10.1186/s41239-025-00503-7.
- Lupták, M.** (2024). 'Developing soft skills in foreign language education in the tertiary sector, employers' expectations, and the role of foreign languages in non-philological study programmes – Themes of the scientific conference at the Technical University in Zvolen.' *Apps – Academic Journal of Applied Linguistics and Languages*, 2/2: 47-52. <<https://ojs.tuzvo.sk/index.php/apps/article/view/140>>.
- Marconi, G., Vergolini, L. & Borgonovi, F.** (2023). 'The demand for language skills in the European labour market: Evidence from online job vacancies.' *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, 294. Paris: OECD Publishing. doi: 10.1787/e1a5abe0-en.
- Melitz, J.** (2018). 'English as a lingua franca: Facts, benefits and costs.' *The World Economy*, 41/7: 1750-1774. doi: 10.1111/twec.12643.

- Park, J.S.Y.** (2020). 'Translating Culture in the Global Workplace: Language, Communication, and Diversity Management.' *Applied Linguistics*, 41/1: 109-128. doi: 10.1093/applin/amz019.
- Pietrzyk-Kowalec, P.** (2023). 'Multilingualism and the job market in the European Union: A comprehensive analysis.' *Proceedings of the World Conference on Education and Teaching*, 2/1: 1-8. doi: 10.33422/etconf.v2i1.71.
- Rohrbach, T. & Makhortykh, M.** (2025). 'A matter of mindset? Features and processes of newsroom-based corporate communication in times of artificial intelligence.' *Corporate Communications: An International Journal*, 30/4: 624-641. doi: 10.1108/CCIJ-07-2024-0118.
- Schlegelmilch, B.B. & Crook, J.** (1988). 'Firm-level determinants of export intensity.' *Managerial and Decision Economics*, 9/4: 291-300. doi: 10.1002/mde.4090090408.
- Schlegelmilch, B.B. & Ross, A.G.** (1987). 'The influence of managerial characteristics on different measures of export success.' *Journal of Marketing Management*, 3/2: 145-158. doi: 10.1080/0267257x.1987.9964035.
- Schroedler, T.** (2018). *The value of foreign language learning: A study on linguistic capital and the economic value of language skills*. Wiesbaden: Springer VS. doi: 10.1007/978-3-658-19736-0.
- Stein-Smith, K.** (2017). 'Foreign languages: A world of possibilities.' *International Journal of Language and Linguistics*, 4/4: 1-12. <https://ijllnet.com/journals/Vol_4_No_4_December_2017/1.pdf>.
- Strobl, C., Ailhaud, E., Benetos, K., Devitt, A., Kruse, O., Proske, A. & Rapp, C.** (2019). 'Digital support for academic writing: A review of technologies and pedagogies.' *Computers & Education*, 131: 33-48. <<https://doi.org/10.1016/j.compedu.2018.12.005>>.
- Swift, J.S.** (1990). 'Marketing competence and language skills: UK competence in the Spanish market.' *International Business Communication*, 2/2: 21-26.
- Swift, J.S.** (1991). 'Foreign language ability and international marketing.' *European Journal of Marketing*, 25/12: 36-49. doi: 10.1108/EUM00000000000634.
- Tang, M.** (2019). 'Fostering creativity in intercultural and interdisciplinary teams: The VICTORY model.' *Frontiers in Psychology*, 10: 2020. doi: 10.3389/fpsyg.2019.02020.
- Turnbull, P.W. & Welham, G.F.** (1985). 'The characteristics of European export marketing staff.' *European Journal of Marketing*, 19/2: 31-41. doi: 10.1108/EUM00000000004752.
- Ursic, M. & Czinkota, M.** (1989). 'The relationship between managerial characteristics and export behavior.' In J. Hawes (red.), *Proceedings of the 1989 Academy of Marketing Science (AMS) Annual Conference. Developments in Marketing Science: Proceedings of the Academy of Marketing Science*, pp. 208-211. doi: 10.1007/978-3-319-17055-8_42.

- Van den Hauwe, J. & Braecke, C.** (1993). 'Het gebruik van vreemde talen in de werksituatie door oud-studenten TEW van UFSIA.' *Economisch en Sociaal Tijdschrift*, 47/2: 307-329. <<https://ideas.repec.org/a/ant/ecsots/v47y1993i2p307-329.html>>.
- Verboven, H., Hughes, S. & Vangehuchten, L.** (2008). *Talenkennis en economie: De ideale combinatie voor de arbeidsmarkt*. Alumnionderzoek van de Faculteit TEW van de Universiteit Antwerpen. Onuitgegeven surveyrapport.
- Verdonk, R.** (2005). 'El estudio del español en Amberes: de la pluralidad de instituciones universitarias a la universidad pluralista.' In Lefere, R. (dir.), *Memorias para el futuro: Primer congreso de estudios Hispánicos en el Benelux*. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia, pp. 105-116.
- Villegas, C.** (2024). 'A systematic review of research on soft skills for employability.' *Advanced Education*, 12/25: 200-212. doi: 10.20535/2410-8286.314064.
- Wagner, M. & Byram, M.** (2017). *Intercultural Citizenship*. In M. Wagner & M. Byram (red.), *The International Encyclopedia of Intercultural Communication*. Wiley. doi: 10.1002/9781118783665.ieicc0043.
- Wang, H. & Dang, A.** (2024). 'Enhancing L2 writing with generative AI: A systematic review of pedagogical integration and outcomes.' <<https://doi.org/10.13140/RG.2.2.19572.16005>>.
- Yue, C.A., Men, L.R., Mitson, R., Davis, D.Z. & Zhou, A.** (2024). 'Artificial intelligence for internal communication: Strategies, challenges, and implications.' *Public Relations Review*, 50/5: 102515. <<https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2024.102515>>.

Appendix 1: online vragenlijst

VERKLARENDE WOORDENLIJST VOORAF

- ◆ MK: meerkeuzevraag
- ◆ MK + open: meerkeuzevraag met 1 open antwoordoptie, telkens ‘Anders: ____’
- ◆ Open: open vraag met invulvak
- ◆ DD: dropdownmenu
- ◆ DD jaartal: dropdownmenu met jaartallen
- ◆ DD aantal jaar: dropdownmenu met cijfers van 0 tot 100

BLOK 1: ALGEMENE ACHTERGROND PARTICIPANT

1. Wat is uw geboortejaar? (DD jaartal)
2. Wat is uw gender? (MK + open)
 - M
 - V
 - Non-binair
 - Zeg ik liever niet
 - Anders: _____
3. Wat is de titel van de bacheloropleiding/kandidatuur die u heeft gevolgd? (open)
4. In welk jaar bent u gestart met uw bachelor/kandidatuur? (DD jaartal)
5. In welk jaar heeft u uw bachelor/kandidatuur afgerond? (DD jaartal)
6. Welke taal- en communicatievaardigheidsvakken heeft u gevolgd? (MK)
 - Duits
 - Engels
 - Frans
 - Nederlands
 - Spaans

7. Heeft u een masterdiploma/licentie? (MK)

- Ja
- Nee

Indien 'Ja' bij vraag 7:

- 7.1. Wat is de titel van de masteropleiding/licentie die u heeft gevolgd?
(open)
- 7.2. In welk jaar bent u gestart met uw master/licentie? (DD jaartal)
- 7.3. In welk jaar heeft u uw master/licentie afgrond? (DD jaartal)

8. Heeft u nog andere bachelor-/kandidatuur- of masterdiploma's/licenties behaald? (MK)

- Ja
- Nee

Indien 'Ja' bij vraag 8:

- 8.1. Welke andere bachelor-/kandidatuur- of masterdiploma's/licenties heeft u behaald? (open)

BLOK 2: TALENPROFIEL

- 1. Wat is uw moedertaal? Wat zijn uw moedertalen? Het gaat hierbij om talen die u thuis dagelijks sprak tijdens het opgroeien. (open per regel)
- 2. Welke andere talen spreekt u? Er zijn meerdere antwoorden mogelijk. (MK + open)
 - Duits
 - Engels
 - Frans
 - Spaans
 - Nederlands
 - Andere: _____

Indien participanten bij vraag 2 Duits, Engels, Frans en/of Spaans (de opleidingstalen) hadden aangekruist, vroegen we hen om per aangeduide taal de volgende vraag te beantwoorden.

3. Geef aan, op een schaal van nul tot tien, hoe goed u leest, luistert, schrijft en spreekt.

0 = niet; 1 = zeer slecht; 2 = slecht; 3 = redelijk; 4 = iets minder dan voldoende; 5 = voldoende; 6 = iets meer dan voldoende; 7 = goed; 8 = zeer goed; 9 = uitstekend; 10 = perfect(x)

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Lezen ()											
Luisteren ()											
Schrijven ()											
Spreeken ()											

Indien participanten bij vraag 2 Duits, Engels, Frans en/of Spaans (de opleidingstalen) hadden aangekruist, vroegen we hen om per aangeduide taal de volgende vraag te beantwoorden.

4. Waar heeft u voornamelijk geleerd? Er zijn meerdere antwoorden mogelijk. (MK + open)
- Tijdens middelbare studies
 - Tijdens hogere studies
 - In talenopleidingen zoals bij Linguapolis of een gelijkaardig instituut
 - Met een app zoals Duolingo
 - Met familie/vrienden
 - Door een periode te studeren waar de taal gesproken werd zoals AFS, Erasmus
 - Door een periode te werken waar de taal gesproken werd
 - Door een periode te verblijven bij familie in het buitenland
 - Elders: _____

BLOK 3: PROFESSIONEEL PROFIEL EN WERKERVARING

1. Hoeveel jaar werkervaring heeft u? (DD aantal jaar)
2. In welk land werkt u hoofdzakelijk voor uw huidige job? (MK + open)
 - België
 - Nederland
 - Frankrijk

- Luxemburg
 - Duitsland
 - Spanje
 - Andere: _____
3. In welke sector werkt u? (MK + open)
- Financiële consultancy
 - Financiële audit
 - Boekhouding
 - Trading
 - Marketing
 - Retail
 - Horeca en toerisme
 - Onderwijs
 - Evenementen
 - Audiovisuele sector/film
 - Kunst en cultuur
 - Voeding
 - Transport en logistiek
 - Sociale economie
 - Overheid en openbaar bestuur
 - Socioculturele sector, sport, jeugdwerk
 - Land-, tuin-, bosbouw, visserij
 - Informatica
 - HR/uitzendbureaus
 - Hout- en meubelindustrie
 - Grafische, papier- en kartonindustrie
 - Gezondheidsdiensten en -instellingen
 - Energie en water
 - Chemie, metaal
 - Bouw
 - Bank, verzekering, post, telecom
 - Handel, verhuur
 - Andere: _____
4. Wat is de titel van uw huidige functie? (open)
5. Onder welke werkvorm valt u? (MK + open)
- Zelfstandige
 - In loondienst
 - Beide

Anders: _____

6. Werkt u, globaal gezien, sinds het begin van uw carrière in dezelfde sector?
- Ja
 - Nee

Indien 'Nee' bij vraag 6:

- 6.1. In welke sector(en) werkte u al eerder? Er zijn meerdere antwoorden mogelijk. (MK + open, zelfde antwoordopties als vraag 3)
7. Heeft u in het buitenland gewerkt (voor uw huidige situatie)?
- Ja
 - Nee

Indien 'Ja' bij vraag 7:

- 7.1. In welk(e) land(en)? Er zijn meerdere antwoorden mogelijk. (open per regel)
- 7.2. Wat was/waren de voertaal/voertalen op de werkvloer in land 1/2/3/4/5? (afhankelijk van aantal ingevulde landen bij vraag 9) (open per regel)
8. Heeft u eventueel nog specifieke aanvullingen met betrekking tot het gebruik van talen tijdens uw loopbaan (bijvoorbeeld tijdens korte verblijven, congressen, beurzen)? (open)

BLOK 4: GEBRUIK TALEN OP HET WERK

1. Waar werkt u hoofdzakelijk? (MK)
- Antwerpen
 - Brussel
 - Henegouwen
 - Limburg
 - Luik
 - Luxemburg
 - Namen
 - Oost-Vlaanderen
 - Vlaams-Brabant
 - Waals-Brabant
 - West-Vlaanderen

- Buitenland
2. Welke talen gebruikt u dagelijks op de werkvloer? In de brede zin: zowel voor interne als externe communicatie. Er zijn meerdere antwoorden mogelijk. (MK + open)
- Nederlands
 - Engels
 - Frans
 - Spaans
 - Duits
 - Andere: _____
3. Welke talen gebruikt u occasioneel op de werkvloer? In de brede zin: zowel voor interne als externe communicatie. Er zijn meerdere antwoorden mogelijk. (MK + open)
- Nederlands
 - Engels
 - Frans
 - Spaans
 - Duits
 - Andere
4. Welke talen gebruikt u voor de interne communicatie op de werkvloer? Er zijn meerdere antwoorden mogelijk. (MK + open)
- Nederlands
 - Engels
 - Frans
 - Spaans
 - Duits
 - Andere: _____
5. Indien u wil, kan u hier toelichting geven omtrent de talen die gebruikt worden voor interne communicatie op de werkvloer. (open)
6. Welke talen gebruikt u voor de externe communicatie op de werkvloer? Er zijn meerdere antwoorden mogelijk. (MK + open)
- Nederlands
 - Engels
 - Frans
 - Spaans
 - Duits

- Andere: _____
7. Geef eventuele toelichting omtrent welke talen gebruikt worden voor externe communicatie op de werkvloer. (open)
8. Is het onderdeel van uw job om een team aan te sturen of te leiden? (MK)
- Ja
- Nee

Indien 'Ja' bij vraag 8:

- 8.1. Zijn er verschillende moedertalen bij de leden van het team of de afdeling die u aanstuurt?
- Ja
- Nee
- 8.2. Wat is de voertaal/voertalen in het team/op de afdeling? Er zijn meerdere antwoorden mogelijk. (MK + open)
- Nederlands
- Engels
- Frans
- Spaans
- Duits
- Andere
- 8.3. Welk informeel en/of formeel taalbeleid wordt er gehanteerd op de werkvloer volgens u? Wij definiëren formeel taalbeleid als een set van formele en meestal neergeschreven richtlijnen of regels vanuit het hoger management rond het wel of niet gebruiken van bepaalde talen. Een informeel taalbeleid is informeel, soms onuitgesproken afspraken rond het gebruik van bepaalde talen. Een informeel en formeel taalbeleid kunnen naast elkaar bestaan. (open)

BLOK 5: PROFESSIONELE TAAL- EN COMMUNICATIE- VAARDIGHEDEN OP DE WERKVLOER EN DE INVLOED VAN OPLEIDING

Per gevolgde taal (zoals eerder aangegeven door respondent: (ranking met 1 open optie 'ander')

1. Wat is het meest nuttig gebleken op de werkvloer van wat u heeft geleerd in het FBE-vak Zakelijk en Economisch? Rank van meest naar minst nuttig, door de antwoorden naar boven of onder te slepen. (ranking + open)

- Economische en zakelijke woordenschat
 - Algemene woordenschat (bv. sport, cultuur, eten, familie)
 - Grammatica
 - Uitspraak
 - Algemene spreekvaardigheid: dagelijkse conversatie (smalltalk etc.)
 - Professionele spreekvaardigheid: presenteren, sollicitatiegesprekken, mondelinge feedback geven
 - Leesvaardigheid: economische actualiteit, e-mails, vakliteratuur
 - Schrijfvaardigheid: e-mails, motivatiebrief, analytisch rapport, andere
 - Stijl: beleefdheid, (in)formaliteit
 - Andere: _____
2. Zijn er specifieke vaardigheden of aspecten rond taal- en communicatievaardigheden die u miste in de opleiding en graag had geleerd? (MK)
- Ja
 - Nee

Indien 'Ja' bij vraag 2:

- 2.1. Welke specifieke vaardigheden of aspecten? (open)
3. Op welke manier gebruikt u uw taalvaardigheden op het werk? Er zijn meerdere antwoorden mogelijk. (MK + open)
- Vergaderingen
 - Onderhandelingen
 - Presentaties
 - E-mails
 - Het schrijven van rapporten
 - Interne communicatie met collega's
 - Externe communicatie met leveranciers
 - Externe communicatie met klanten
 - Andere _____
4. Is er een gebrek aan taal- en communicatievaardigheden bij uw collega's in uw huidige job? (MK)
- Ja
 - Nee
5. Licht hieronder toe welke taal- en communicatievaardigheden u mist bij uw collega's in uw huidige job. (open)

6. Heeft u zichzelf op het vlak van taal- en communicatievaardigheden bijgeschoold vanwege professionele redenen? (MK)
- Ja
 - Nee

Indien 'Ja' bij vraag 6:

- 6.1. Welke vaardigheden hebt u bijgeschoold, en op welke manier (individuele training, taal cursus, workshop ...)? (open)
- 6.2. Licht hieronder verder toe (waar, wanneer, duur van de opleiding ...). (open)
7. Hoe denkt u dat uw talige vaardigheden zullen worden aangesproken of ingezet in de toekomst als gevolg van uw verdere carrièreontwikkeling (bijvoorbeeld omdat u beoogt in het buitenland te werken, een leidinggevende functie op te nemen, et cetera)? (MK)
- Meer
 - Minder
 - Hetzelfde

BLOK 6: GEBRUIK VAN AI-TOOLS OP DE WERKVLOER

1. Gebruikt u voor uw werk AI-tools? (MK)
- Ja
 - Nee
2. Welke AI-tools gebruikt u voor uw werk? Er zijn meerdere antwoorden mogelijk. (MK + open)
- ChatGPT
 - Copilot
 - Character AI
 - QuillBot
 - MidJourney
 - Hugging Face
 - Google Bard/Gemini
 - NovelAI
 - CapCut
 - Janitor AI
 - Civitai
 - Murf
 - Jasper

- Trint
- Fliki
- Andere
- Andere
- Andere

Per aangeduide tool (van de lijst of bij 'andere'):

3. Hoe vaak gebruikt u X? (MK)
 - Dagelijks
 - Wekelijks
 - Maandelijks
 - Af en toe
 - Zelden
4. Waarvoor gebruik u AI-tools? (open)
5. Heeft u een opleiding of training, lezing bijgewoond voor het gebruik van AI-tools, in de breedste zin (algemene werking van AI, algemeen gebruik van AI, werking van één specifieke AI-tool ...)? (MK)
 - Ja
 - Nee
6. Waarover ging deze opleiding of training? (open)
7. Zou u graag een dergelijke opleiding volgen? (MK)
 - Ja
 - Nee
8. Wat zou u dan het interessantst vinden als onderwerp voor zo'n training? (MK + open)
 - Inzetbaarheid: voor welke taken kunnen AI-tools gebruikt worden
 - Gebruik zelf: hoe werken AI-tools en hoe kan ik ze gebruiken
 - Ethische aspecten
 - Andere: _____
9. Maakt u anders gebruik van uw talige vaardigheden op de werkvloer sinds u AI-tools gebruikt? (MK)
 - Meer
 - Minder
 - Hetzelfde

10. Licht hieronder toe hoe u meer gebruikmaakt van uw talige vaardigheden sinds het gebruik van AI-tools. (open)
11. Licht hieronder toe hoe u minder gebruikmaakt van uw talige vaardigheden sinds het gebruik van AI-tools. (open)

BLOK 7: TAAL EN AI IN DE TOEKOMST

1. Hoe ziet u de evolutie van AI in de komende 1-2 jaar voor uw job? (open)
2. Welke taal- en communicatievaardigheden moeten geoefend blijven worden zonder het gebruik van AI-tools? (open)
3. Welke taal- en communicatievaardigheden moeten worden geoefend met de integratie van het goed gebruiken van AI-tools? (open)

Appendix 2: semigestructureerde interviews

ALGEMENE VRAGEN

1. Kan u even vertellen wat uw huidige jobtitel is, en wat dat inhoudt?
2. Heeft u hiervoor nog andere jobs gehad?
3. Zo ja, kan u in grote lijnen even schetsen hoe uw loopbaan eruitziet?

TAAL OP HET WERK

1. Hoe ziet de talige situatie er voor u uit op het werk?
2. Welke taal of talen spreekt u regelmatig, en met wie?
 - a. Prompts: collega's, leidinggevendenden, klanten, leveranciers...
3. Hoe comfortabel voelt u zich bij het gebruik van die verschillende talen?
4. Zijn er momenten dat u het meer of minder vanzelfsprekend vindt om een bepaalde taal te spreken?
 - a. (genres en talen)
5. Zou u uzelf nog willen bijscholen op het vlak van taal- en communicatievaardigheden?
 - a. Zo ja, op welke manier?

TAALOPLEIDING FBE UA

1. Welke taalvakken heeft u gevolgd tijdens uw opleiding aan de FBE?
2. Hoe kijkt u terug op deze taalcomponent van de opleiding?
3. Welke zaken waren het nuttigst?
4. Welke het minst nuttig?
5. Wat heeft u gemist in uw opleiding?

6. Hoe kijkt u op dit moment naar het belang van meertaligheid en taalvaardigheid op de werkvloer?
7. Hoe ziet u de toekomst van meertaligheid en taalvaardigheid op de werkvloer?
 - a. Worden bepaalde aspecten belangrijker?
 - b. Worden bepaalde aspecten minder belangrijk?

AI OP DE WERKVLOER

1. Gebruikt u AI-tools op de werkvloer?
 - a. Zo ja,
 - i. Welke?
 1. Welke GenAI zoals ChatGPT e.d.?
 2. Welke tools die we daarvoor al kenden, zoals vertaaltools als DeepL, Google Translate, maar ook schrijfhulptools, interactieve woordenboeken en andere grammaticatools?
 - ii. Waarom?
 - b. Zo nee,
 - i. Waarom niet?
 - ii. Bent u van plan om er in de nabije toekomst te gaan gebruiken?
2. Zou u uzelf nog willen bijscholen op het vlak van AI?
 - a. Zo ja, toelichten?
3. Hoe kijkt u naar het gebruik van AI-tools op de werkvloer?
 - a. Vindt u dat er beleid moet komen rond ethische kwesties?
 - i. Zo ja, welke? (eventuele prompts:)
 1. Jobverlies
 2. Intellectueel eigendom
 3. Gebruik van trainingsdata
 4. Transparantie rond het gebruik van AI-tools
 5. Andere
4. Wat denkt u dat de grootste veranderingen rond AI-tools zullen zijn in de komende jaren?
5. Denkt u dat AI-tools de noden rond taal- en communicatievaardigheden op de werkvloer zullen veranderen?
 - a. Zo ja, hoe en waarom?
 - b. Zo nee, waarom?

6. Welke vaardigheden denkt u dat de nieuwe generatie FBE-studenten moet meekrijgen wat betreft AI-tools, vooral in verband met taal- en communicatievaardigheden?
7. Welke componenten in ons taal- en communicatievaardigheidsonderwijs kunnen volgens u verdwijnen door de ontwikkelingen rond AI?
8. Welke componenten in ons taal- en communicatievaardigheidsonderwijs moeten volgens u in de opleiding ingevoegd worden door de ontwikkelingen rond AI?

AFRONDING

1. Heeft u nog toevoegingen rond iets dat we in het interview besproken hebben, of dat u verder nog relevant vindt?
2. Heeft u nog vragen voor ons?